

ՀԱՅ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Արամյան

ՀԱՅ ԵՒ ԱՐԱՐ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Այս ուսումնասիրութեանս նպատակը, ինչպէս որ խորագիրս ալ ցոյց կուտայ՝ Հայաստանի եւ Արար խալիֆաներու պետութեան միջեւ զեղարուեստական յարաբերութեանց մասին խօսիլ է։ Մենք գիտենք որ Արարական տիրապետութենէն առաջ Հայաստանի մէջ կար ազգային, բնիկ զեղարուեստ, եւ պատճառ մը չկայ խորհելու համար որ Արարական զերիշխանութեան Հայաստանի վրայ վերջնականապէս հաստատուելէ վերջ հայկական ազգային, բնիկ զեղարուեստը կորսուեցաւ, ո՛չ, այլ ընդհակառակն, պատճառներ ունինք համոզուելու համար որ, հայկական զեղարուեստը նոր թափով յառաջ գնաց, այսու հանդերձ չէ կարելի ուրանալ որ արարական քաղաքակրթութիւն եւ զեղարուեստ կոչուածը ունեցաւ նաեւ իր ազդեցութեան բաժինը այդ շրջանի հայ զեղարուեստին վրայ։ Ըստ իս, Արարացւոց ազդեցութեան շրջանը, իրենց տիրապետութեան ի Հայս ծաւալման միջոցին, կը համապատասխանէ թ. դարուն եւ յաջորդ ժամանակաշրջանին։

Պիտի ուզէի նկատի ունենալ արհեստներու եւ արուեստներու բոլոր տեսակները, սակայն պէտք եղած նիւթերը եւ վկայութեանց աղբիւրները կը պակսին ինծի, եւ որ ստիպուած եմ անձնական սահմանափակ նիւթական միջոցներովս միայն ձեռք անցնել կարիքներս եւ գոհացնել պահանջներս։ Թանգարաններ կամ ճոխ մատենադարաններ կը պակսին քաղաքիս մէջ։ Արդ, ուսումնասիրութիւնս աւելի մեծ չափով գորգերու վրայօք է որ պիտի բլլայ, այս մասին բարեբաղդաբար կարեւոր տուեալներ հաւաքած ունիմ։

Արարացւոց խալիֆաները սիրահար էին

ճոխութեան, որով գոհարեղէնի, մետաքսէ, բուրգէ, բամպակէ կամ կտաւէ հիւսածեղէններու եւ գործուածներու, մանաւանդ գորգի, կապերտի կողոպուտը արդար կը սեպէին ձեռք անցընելու համար այդ իրերը. բարեբաղդաբար գնահատող ալ եղան, եւ իրենց տիրապետութեան սկզբնական շրջանի աւերի ու աւարի գործունէութենէն վերջ պաշտպանեցին, քաջալերեցին եւ օժանդակեցին արհեստները եւ արուեստները, մանաւանդ գորգերն ու հիւսածեղէնները եւ անոնց արաագորոգները։ Իրաւ է որ երբ իրենց ձեռքը անցաւ (637ին) խոսրովի Գարուն կոչուած հայկապ հիւստածեղէնը, զայն փճացուցին վանաւորօրէն։ «Երբ Տիգրան, Սասանեանց ստանը, Քրիստոսի 637 թուականին Արարացւոց ձեռքը անցաւ, անոնք հոն գտան՝ արքայական պալատին մէջ սրուն աւերակները դեռ կը մնան՝ 1051 քառակուսի մէթր չափով փթխարի կապերտ մը, որ շինուած էր խոսրով Ա.ի համար։ Անոր յաջորդը Անուքար (Ք.ի 531-579) շարունակեց գործածել զայն՝ միայն ամպոտ օրերուն, երբ պարտէզներուն մէջ մնալը յարմար չէր։ Այն ատեն խրախճանքները պալատին մէջ կը փոխադրուէին, եւ կապերտին նկարակերտութեամբ զարնանազեղ պարտէզ մը կը ստացուէր։ Ասիկա ցմբուռան կապերտն էր. Պարսկաստանի մէջ Գարուն խոսրովի կը յորջորջուէր։ Նիւթը, հրաշալի եւ արժէքաւոր, կը բաղկանար մետաքսէ, ոսկիէ, արծաթէ եւ թանկագին քտրերէ։ Անոր վրայ ներկայացուած էր զեղեցիկ, հաճոյալի վայր մը, առուակներով եւ իրարու խառնող ճամբաներով, զարնան ծաղիկներով եւ ծառերով։ Լայն շրջագօտին կը ներկայացնէր ծաղիկներու ամուսներ, որոնց մէջ թանկագին գո-

հարները կապոյտ, կարմիր, դեղին, ճերմակ եւ կանաչ գոյներով գեղեցիկ ծաղիկները կը ցուցնէին: Ոսկին կը ներկայացնէր դեղնագոյն հողը եւ կ'որոշէր առուակներուն եղերքները, որ բիւրեղը ջուրն էր: Ուղիները ցոյց տրուած էին մարդարտաշար դարդարանքներով: Ծառերուն բունները ոսկի եւ արծաթ, տերեւները եւ ծաղիկները մետաքս, պտուղները երփներանգ գոհարներ էին:

«Գորգին իբր արժէք նշանակուած էր երեք չորրորդ միլիոն տոլար, ու միակ յաղթականի մը իբր աւար շատ նկատուած ըլլալով, կտոր կտոր եղած էր բաժնուելու համար գորգին» (1) 637ին այս թանկագին հիւս-

(1) Walter A. Hawley, Oriental Rugs. 1927. էջ 76: Նաեւ «ցարկաթինի մը մէջ գտնուած էր ճերմակ ծաղկեղիպակէ կապերտ մը 450 ոտք երկար եւ 90 ոտք լայն, շրջագոտիով մը որ ընդելուզուած էր հագուագիւտ երփներանգ գոհարներով, ներկայացնելու համար ամէն տեսակ գեղեցիկ ծաղիկներով պարտէզ մը: Տերեւները կազմուած էին զմբուխտէ, ծաղիկները եւ կոկոնները մարգարիտներէ, շափիւղաներէ, եւ ուրիշ գոյնզգոյն գոհարներէ, մեծ արժողութեամբ:» (Geo Rawlinson, M. A.— The Seven Great Monarchies.— Vol. III էջ 558/ նման գորգեր դեռ կը հիւսուէին մինչեւ իսկ մեր ժամանակները, անշուշտ ոչ այս կտորին նման մեծ եւ օտաւ: Քանի մը տարիներ առաջ Պաղտատցի հնավաճառ բարեկամ Տիար Թովմաս Մէյմարեան բաւական թուով ընտիր գորգերով Նիւ Եորք եկաւ վաճառականութեամբ: Գորգերուն մէջ կար նաեւ փոքրածաւալ, բաւական մետաքս գորգ մը ոսկեթել եւ արծաթ, մարգարտաշար: 1929ին Պաղտատ հանդիպած ատենս տեղեկութիւն ուզեցի գորգին մասին, որ կնոջ մը կը պատկանի եղեր, եւ ասկէ աւելի բան մը չկրցայ իմանալ: Դոյն 1929 տարին Նիւ Եորք ծանօթ վաճառական բարեկամէս Տիար Յ. Յ. խաղաղեանէն նոյն բանուածքով աւելի խոշոր կտոր մը ձեռք անցուցի, ան ինծի ըսաւ որ ատոնք շինուած են Կ. Պոլիս շէրէքէի գորգի հիւսուածարանին մէջ: Շինուած էին կեղծ սետաքսի, սուտ ոսկեթելի եւ արծաթ թելի Նիւթերով /առանց մարգարիտի/. խիստ

ուածեղէնին փճացումէն յետոյ Արար խալիֆաները չկրկնեցին նմանօրինակ դէպքեր: Անգամ մը որ բացարձակ տիրապետութեան հասան, զուցէ իրենց համետ ծագման պատճառաւ ինքզինքնին նուիրեցին ճոխութեանց, այսպէս զօրավիզ ըլլալով գեղարուեստին: Բնականաբար անոնց ուշադրութենէն չէին կրնար վրիպիլ հայկական հիւսուածեղէնները եւ կապերտները, որոնք արդէն որոշ համբաւ ունէին: Դուցէ այդ պատճառաւ, ուղեւով Հայոց մօտ քաջալերել անոնց արդիւնաբերութիւնը, նոյն իսկ պարտադիր ընելով զանոնք այդ արուեստին եւ արհեստին, դիմեցին պետական միջոցներու: «Արաբացի պատմաբան Իպն-Խալաուն Հայաստանի կողմէն ութերորդ դարուն մէջ Պաղտատի Խալիֆաներուն հատուցուած հարկերուն առաջինը ըլլալով կը յիշատակէ գորգերը» (2) Ասիկա նշանակալից է, եւ մէկէ աւելի ուղղութեամբ: Նախ ցոյց կուտայ որ գորգաշինութիւնը ազգային ճարտարարուեստ մը կը նկատուէր Հայաստանի մէջ Ը. դարուն, ճարտարարուեստ մը նշանակուելու չափ քանակով եւ որակով: Յետոյ այս վկայութիւնը ցոյց կուտայ Արաբացոց գնահատումը, որ նոյն ատեն Հայոց քաջալերութիւն մըն ալ եղաւ: Դիտենք թէ Արաբները գոհացնող զանազան հում նիւթեր կային Հայաստան, եւ սակայն անոնք կը նախընտրեն երկրին արուեստին եւ արհեստին մէկ արտադրութիւնը, որ արդարեւ արտակարգ արժէք եւ համբաւ ունենալու էր անոնց ցանկութիւնը զրգուելու համար: «Խալիֆայութեան ընթացքին (632-1257) Մահմետական տիրապետողները նուիրուեցան ճոխութեան, պահպանեցին իրենց տիրապետած ժողովուրդներուն գեղարուեստի զանազները, եւ քաջալերեցին զանոնք նոր ձեռնարկութեանց: Ասիկա մասնաւորապէս ճիշտ է

հետաքրքրական աշխատութիւն մը ըլլալուն ուշիմաի մեծահարուստ բարեկամներէս Ամերիկացի Mr. E. W. Ingramի (Wichita, Kansas) սեփականութիւնն է այժմ: Այս գորգերէն թէ դարու փոլմէզ կոչուած 20-25 կտորնոց հաւաքածոյ մը ցուցադրուեցաւ 1930ին Նիւ Եորքի Metropolitan Art Museumի մէջ: (2) «Շանթ», Կ. Պոլիս 1919 էջ 417:

Սուրբոյ եւ Եղիպտոսի Խալիֆաներուն համար: Քրիստոսի 743ին մեռած Եղիպտոսի Խալիֆ Հիշամի խնճոյքի սրահը զարդարուած էր կապերտով մը որ հիւսուած էր մետաքսով, եւ ոսկեթել բանուած, երեք հարիւր ոտք երկայն եւ հարիւր յիսուն ոտք լայն: Սուլթաններուն բնակած եղիպտական պալատին բոլոր սենեակներն ալ մետաքս կապերտներով եւ կերպասով զարդարուած էին, նաեւ Սուրբոյ մզկիթները նոյնպէս կահաւորուած էին:» (1) Խալիֆաներուն ճոխասիրութեան պատճառաւ տիրապետուած ժողովուրդներու ճարտարարուեստներուն պաշտպանութեան շնորհիւ էր որ անտարակոյս այնքան կարճ ժամանակի մէջ կատարելութեամբ կազմակերպուեցաւ արաբական մշակոյթ կոչուած գեղարուեստական ճաշակաւոր խառնուրդը:

Վերի կարեւոր վկայութիւններով ցոյց տալ ուզեցի Արաբացոյց Խալիֆաներուն հետաքրքրութիւնը թանկագին, նուրբ եւ սուղ գորգերուն մասին: Եթէ նոյն իսկ ենթադրենք որ հայ գորգաշէնը ժուժկալ էր իր գործածած նիւթերուն մէջ, եւ սակայն անուրանալի է որ գորգաշինութեան արհեստական մասը ան մեծ բարձրութեան մը հասցուցած էր, թէեւ մեզի հասած նմոյշները կը պատկանին այդ արուեստին խանդարեալ եւ անկեալ շրջանին: Ինծի չեն պակսիր պատմական փաստեր ալ յայտարարելու համար որ արծաթ, ոսկեթել թանկագին նիւթերով պատրաստուած գորգեր կային Հայաստանի մէջ եւ ատոնք կը հիւսուէին շատ կանուխ ժամանակներուն մէջ իսկ հայ վարպետներէն:

Առ այս Ասողիկ կը վկայէ թէ Գագիկ Շահնշահի կինը Հայոց Կատրամիտէ թագուհին, Անույ կաթուղիկէին կը նուիրէ «ի գարդ ծիրանեծաղիկ, ոսկեթել նկարագործ անկուածոց»: Ասիկա միակ վկայութիւնը չէ ի Հայս ոսկեթել կապերտի (անկուածոց): Պատմիչ Վարդան վարդ. (էջ 103) որոշ կ'ըսէ թէ «Փատլուն առնու զԱնի յԱլփատլանայ, տալով նմա ոսկիակուռ նկարս ծաղկոցի»: Որոնցմէ զատ ուրիշ վկայութիւններ ալ կան մեր մատենագրաց մօտ: Ուստի նկատի առնելով այս, կրնանք փստահ ըլլալ որ Խալիֆաները ամէն

միջոց գործադրեցին հայ վարպետներուն վրայ, աւելի ճոխ, աւելի թանկագին, աւելի նուրբ գորգեր պատրաստել տալու համար, եւ հայ վարպետն ալ ստիպուեցաւ նկատի առնել անոնց փափաքները, ձգտումները, ճաշակները, հասկացողութիւնը, եւ անա այսպէս ծայր տուաւ արաբական ազդեցութիւնը հայ արուեստին եւ գորգաշինութեան վրայ:

«Հնագոյն գորգերէն, անոնք որ Հայաստան հիւսուած էին, շատ աւելի քիչ ծանօթ են քան թէ անոնք որ հիւսուած են Պարսկաստան: Այսու հանդերձ, կարելի է բնականօրէն եզրակացնել որ բարձր մշակոյթը որ յայտնուած էր Պաղատի եւ Տիգրոնի մէջ Խալիֆաներուն տիրապետութեան ընթացքին, զգացուած էր նաեւ հիւսիսային լեռնային շրջաններուն մէջ, եւ Սելճուկեան իշխողներուն հին հայկական մայրաքաղաքներուն մէջ թողուցած գեղարուեստական յիշատակարանները փաստեր են որ ցոյց կուտան թէ անոնք քաջալերեցին եւ զնահատեցին նուրբ, բրդեղէն հիւսուածեղէններու արտադրութիւնը:» (1) Որոնց կարգին էին նաեւ գորգերը:

Շատ հին ժամանակներէն իսկ նշանաւոր էին Հայաստանի հիւսուածեղէնները, նոյն իսկ նախահայ Ուրարտացոյց ժամանակ: Քրիստոսէ 714 տարի առաջ Սարգոնէ Ասուր Աստուծոյ ուղղուած բռնազիր նամակին մէջ, Ուրարտուէն առնուած աւարին ցանկին մէջ կը նշանակուի թանկագին «ներկուած կտուէ հագուստեղէններ, ի մէջ այլոց կարմիր բանուածք մը Արարատի եւ Քուրխի:» (2) Ուրիշ մ'ալ կը վկայէ թէ «Կերպասներու շահափաճառութիւն մը տեղի կ'ունենար Հայաստանի մէջ: Եւ՝ ըստ Ելզադի նամակին տասը ցեղերուն վրայ՝ «Զարուզոնի գաւակները Փառանի լեռներուն վրայ հաստատուած էին, ու կը բնակէին Հայաստանէն բերուած ցփսի վրաններու տակ:» Զարուզոնի ցեղը վաճառական ցեղ մըն էր որ «այծի ստեւէ կերպասներ կը գնէր Հայաստանէն, անոնցմով ցփսի

(1) Անդ, էջ 91:

(2) Վանի թագաւորութիւնը, անդ, Թարգ, «Բազմալ էպ 1925 էջ 283:

վրաններ շինելու համար» (1)։ Անշուշտ՝ արաբական տիրապետութեան ընթացքին այդ պայմանները չփոխուեցան, Հայաստան մնաց կերպասի եւ հիւսուածեղէնի կեդրոն, եւ ատոր համար Իպն-իսլաուունի վկայութիւնը բաւ է։

Վաճառականութեամբ, հարկով Հայաստանէն դորդ եւ հիւսուածեղէն ստացուելէն զատ Զովհաննէս կաթողիկոսի մէկ վկայութենէն կը տեսնենք թէ Արաբները կողոպտումով ալ կը տիրանային այդ իրերուն։ Արաբ Եղիտ ոստիկանը Բ. դարուն Հայաստան գալով «զմի ի պատուաւորաց իւրոց ոստիկան առաքէ, որոյ երթեալ հասեալ ի վանս միայնարանի սրբոյն Գրիգորի որ ի գիւղն Բագուանու, երեկօթս անդ առնէ։ Եւ տեսեալ ապա զգեղեցիկ եւ գլաւէտ չքնադատես սպասս աստուածակերտ խորանին, զոսկեղէնս եւ զարծաթեղէնս, եւ զգունակ գունակ երանգս առադաստին սրբութեան, եւ զհանդերձանս եւ զարկանս լիս,» (2) դառով եւ զրպարտութեամբ կը կո-

ղոպտէ։ Միայն ցանկալի եւ արժէքաւոր իրերը կը կողոպտուէին, մանաւանդ երբ նրկատի առնենք որ այդ իրերը կերպաս, արկանելի (= զորդ) կամ առադաստ (= խորանի վարագոյր) էին։ Կ'արժէ յիշեցնել որ Արաբացոց օրէնքին համաձայն կողոպտուին լաւագոյն եւ է՛ն արժէքաւոր մասէն զլիսաւոր բաժին մը իսալիֆային կը հանուէր, եւ Եզրտի ոստիկանութեան ատեն (788-801) պայմանները նոյնն էին։

Կողոպտուէն զատ, բնական է որ արքայական նուէրներու ձեւով ալ զորդեր եւ հայկական ուրիշ հիւսուածեղէններ, Արաբացոց ձեռքը կ'անցնէին. «Արքայն (Սմբատ) խրախլեալ ի բարեձիր պարգեւս նորա եւ ընկալեալ մեծաւ շնորհակալութեամբ ոչ սակաւ ինչքան բազմամասնաբար յիւրմէն եւս նմա (Զուսուփի) ընծայէր բարեփայլելու եւ չքնադատես եւ երեւելի զարդս հանդերձանաց, եւ նկարակերտ կազմուածս բազմականաց կարմրութեամբ որդանց, եւ ըմբակս եւ նուագս, եւ կամար ի համակ ոսկւոյ՝ զործ Հոռմայական ճարտարաց, յերանգս գունակ գունակ ապակւոյ, առաւել եւս տասնապատիկ յաւելուածով՝ քան զմիանգամայն իսկ ընկալեալն առ ի նմանէն։» (1) Այս վկայութիւնը կարեւոր ակնարկութիւններ ունի հայ արհեստին եւ արուեստին նկատմամբ, բայց նախ եւ առաջ մասնանիշ ընել կ'ուզեմ «բարեփայլուչ եւ չքնադատես եւ երեւելի զարդս հանդերձանաց» վկայութիւնը, իբր բացարձակ ապացոյց հայ հիւսուածեղէններու եւ հանդերձեղէններու բարձր գնահատման եւ արժէքին։

Նշանաւոր Արաբ Իպն Հաուզալ (Իսթախրի) որ ապրած է ժ. դարուն (903-968) թանկագին փաստեր կուտայ իր ժամանակէն ի նպաստ մեր մշակոյթին հիւսուածեղէններու ճիւղին։ Ան խօսելով Տէրպէնտի մասին՝ որ ըստ իրեն Հայաստան կը համարուի՝ կը վկայէ որ «կը զրկեն կտաւեղէն Իրանի եւ Ազըրպէճանի ամէն կողմը։ Նաեւ հոս կը հիւսեն կապերտներ կամ ծածկոցներ եւ կը մշակեն

(1) «Սին» 1929 էջ 23։ Քաղուածք Revue des Etudes Juives, No. 49, 1892.—Epstein. Թարգ. Ե. Ե. Գ. ի շու երկու խօսք կ'ուզեմ ըսել ցիսիին մասին։ Այժէ մագով շինուած այս հիւսուածեղէնը շատ վաղ ժամանակներուն իսկ կը գործուէր Հայաստանի մէջ, եւ վրաններ պատրաստելու չափ կարծր ու դիմացկուն էր։ Սակայն ցովհաննէս խմբատասէր (Գ. ցմնեցի 717-728) Արաբ Վլիթ ոստիկանին ներկայացած ատեն արտաքին մեաքսէ Թանկ հագուստներուն տակէն հագած էր «ցիսին այծեայս», որուն ի տես Վլիթ կը բացագանչէ «Ձիարդ արդեօք կարէ մարմին մարդոյ տեւել ժուժկալել այսպիսի դժոխքմբունելի քրծի։» (ցով. Կթղս. երսղմ. 1867 էջ 132)։ Այժի մագ է շինուած էր հրաշալի գործուածքը Արզու Խամուսին, 193ին յիշուած Կիրակոսէ (Թիֆլիս 1910 էջ 203)։ Ժէ դարուն Պարսկաստանի մէջ Հայք կը զբաղէին «այժի մագէ հիւսուածքներ» ու վաճառականութեամբ (Պատ. Նոր Զուղայի, Տէր-ցովհնեց, Բ. մաս էջ 165)։ Ըստ իս ասոնք մինչեւ այժմ Հայաստանի Հայոց եւ քրդաց կողմէ հիւսուած քիլիմներն են, անխաւ գորգեր, ծանօթ իբր կապերտ, յիշուած Աւետարանին հայ Թարգմանութեան մէջ Ե. դարուն։

(2) Զովհաննէս կաթողիկոսի Պատմութիւնը, էջ 139, երուսաղէմ։

(1) Անդ. էջ 250։ Կը վկայուի նաեւ որ «Հայաստանի գեղարուեստական արտադրութիւնները, մասնաւորապէս կաւէ ամանները, փոքրիկ գորգերն ալ, մեծ ընդունելութիւն կը գտնէին եւ սուղ կը գնահատուէին ամբողջ արաբական աշխարհում։» Տ. Լիսիցեան. — Ազատամարտ Շաբթ. Կ. Պոլիս, 1911 էջ 727, Թիւ 46։

սափրան» (1) Իսկ աւելի նշանաւոր քաղաքի մը մասին որուն հիւսուածեղէնք մինչեւ ժէ. դար մեծահամբաւ էին՝ կ'ըսէ «Բնակիչք Արտեպիլի կը գործածեն նաեւ հայկական լեզուն» (2). ասկէ աւելի յատկանշական վկայութեան պէտք չկայ ցոյց տալու համար Հայոց մշակութային ազդեցութեան բացարձակ տիրապետութիւնն ի կողմէս: Իսկ ան կ'ըսէ «Տէինէլ (Deinel) ընդարձակ քաղաք մըն է աւելի քան Արտեպիլ, եւ զլիաւոր քաղաքն է Հայաստանի, կառավարիչին պալատը հոն է, ինչպէս որ Պէրտաի մէջ, Իրանի զլիաւոր քաղաքը... Հոս կ'արտադրեն նուրբ վարագոյրներ եւ կապերտներ, եւ կը պատրաստեն գեղեցիկ զոյն մը Բէրմէզ կոչուած, որուն համար իմացած եմ որ տեսակ մը որդ է: Այս տեղը նախապէս Աշոտի որդի Սմբատի ձեռքն էր ասկէ առաջ, եւ ամէն ատեն պատկանած է քրիստոնեայ իշխաններու:» (3) Այս Տէինէլը՝ Տապիլն է, այսինքն Դուին կամ Արտաշատ: Ուրիշ տեղ մ'ալ խուզիտանի թէնպ քաղաքին մասին խօսած ատեն կ'ըսէ թէ այդ տեղը «նշանաւոր է իր զօտիներու արտադրութեանց համար, որոնք նման են Ռումի մէջ շինուածներուն, որոնց հաւասար ոչ մէկ տեղ կայ բաց ի Հայաստանէն:» (4): Իսկ «Խազրաց ժողովուրդը չունին ապրանք՝ հագուստ եւ հանդերձեղէն շինելու համար, որով անոնք կը ներմուծեն Կուրգանէն, Հայաստանէն, Ագրպէճանէն եւ Ռումէն:» (5) Այս յիշատակութեանց ամենքն ալ կուգան մէկ բան կրկնել թէ հայկական հագուստեղէնք, հիւսուածեղէնք, կապերտները, եւայլն, ժ. դարուն արդէն մեծապէս նշանաւոր էին եւ իրենց արտադրութեանց նմանը աշխարհի մէջ ուրիշ տեղ չըլլալու չափ հագուազիւս էին. ասոնցմէ մանաւանդ զորքերը միայն Հայաստանի մէջ շինուելնին կը յիշէ ան: Աւելի վերը Յով-

հաննէս Կաթողիկոսի պատմութեան մէջէն առնուած վկայութեան մէջ տեսանք յիշատակութիւն մը «նկարակերտ կազմուածութեամբակնաց (= զորդ) կարմրութեամբ որդանց», որով ըսել կ'ուզուի՝ որդան կարմիրով ներկուած նկարակերտ զորքեր:

Սմբատի բազմատեսակ նուէրներուն կարգին կը յիշուի «կամար ի համակ ոսկւոյ», որ սակայն՝ դարմանալի է ըսել՝ հայ վարպետ ոսկերիչի զործ չէ. այլ՝ «զործ Հոռմաշական ճարտարաց», այսինքն հոռմաշեցի ոսկերիչ վարպետի զործ: Իսկ Հոռմաշեցի ըսելով անշուշտ հասկցնել կ'ուզուի Բիւզանդացի, եւ հաւանաբար այս ոսկի կամարը շինուած էր Բիւզանդիոնի մէջ, որուն նմանը Հայաստանի մէջ չգտնուելուն, Հայաստան բերուած եւ Սմբատի արքունի գանձին մաս կազմած էր, մինչեւ որ անոր կողմէ Յուսուփի կը նուիրուի: Արդեօք ի՞նչ էր պատճառը որ նշանակալից կերպով՝ պատմիչէն իսկ գանադանուելու չափ՝ բնիկ ոսկերչութիւնէն տարբեր արուեստ եւ զործ կը նկատուէր զօտին: Ասոր պատասխանը կը գտնենք վկայութեան յաջորդ տողերուն մէջ ուր կամարին վրայօք կը տրուի սա կարեւոր ծանօթութիւնը՝ թէ ունէր «երանգս գունակ գունակ ապակւոյ»: Ասով ըսել կ'ուզուի կիտուածուած (1) էր, որ ըստ երեւոյթի զարգացած արուեստ մը չէր Հայաստանի մէջ:

Թէ ինչո՞ւ կ'իտուածագարդը Հայաստանի մէջ յառաջացած չէր, ատոր պատասխանելու ի վիճակի չեմ առ այժմ, անցեալէն շատ քիչ բան կայ որ մեզի հասած ըլլայ այս արուեստը ներկայացնող, ինծի ծանօթ են միայն երկու հայերէն ձեռագիրներ որոնք կ'իտուածագարդ կողքերով կազմուած ըլլան: Ասոնցմէ մին էջմիածնայ թիւ 89 աւետարանն է, որուն կողքերը արծաթի վրայ կ'իտուածագարդ են 1639էն, եւ կը ներկայացնեն բոլորովին պարսիկ ազդեցութիւն: Իսկ միւսը անձնական համետ հաւաքածոյիս հայերէն ձեռագրաց բաժնին մաս կը կազմէ եւ շարակնոց մըն է

(1) The Oriental Geography of Ebn Haukal Arabian Traveller of the X century.— Sir William Ouseley, Kent. L. L. D. London 1800. էջ 159:

(2) Անդ. էջ 163:

(3) Անդ. էջ 161:

(4) Անդ. էջ 78:

(5) Անդ. էջ 188:

(1) Գաղ. Cloisonné, անգլ. Enclosed, որով բառական թարգմանութիւնն է փակեալ, շրջափակեալ մետաղ՝ բաժանմանց մէջ լեցուած եւ սափմանաւորուած, կ'իտուածին ակնարկելով:

1459-ին (1)։ Այս ձեռագիրներուն մասին, նաև կիսաազատագրութեան վրայօք, որիչ առթիւ պիտի խօսեմ, բայց հոս կ'ուզեմ միայն սա աւելցնել որ, մինչև իսկ մեր օրերուն հայ սոսկերիչները շատ մեծ ճարպիկութիւն մը ցոյց չէին տար այս ճիւղին մէջ, թէև անոնցմէ Վան, Երզնկա ու Պոլիս միայն Սև կիսաազատ (Սափաթ, Սափաթճի, Մինչ, Մինչճի) գործածողներ կային, որոնց աշխատութիւններէն բազմաթիւ արծաթեղէններ ունիմ իմ հաւաքածոյիս մէջ։

Արուեստի և արհեստի ակնարկող կարեւոր վկայութիւն մըն ալ կը գտնենք Վրթանէս Քերթազի (է. դար) «Յաղագս Պատկերամարտից» խորագրով շատ ու շատ թանկագին գլուխներէն մէջ։ Հոն կ'ըսէ ան «Բանգի և տիպս Աստարանին տեսանեմք նկարեալս ոչ միայն յոսկւոյ և արծաթոյ՝ այլ և յոսկերաց փղոց և կարմիր մորթով կազմեալ, և մեք յորժամ երկիրպագանեմք սրբոյ Աստարանին կամ համբարեմք՝ ոչ եթէ փղին ոսկերաց մատուցանեմք գերկրպագութիւն կամ դաքային որ ի յերկրէ բարբարոսաց եկեալ է ի վաճառս, այլ բանի Փրկչին որ ի մագաղաթին գրեալ է» (2)։ Այս վկայութենէն կը տեսնենք թէ է. դարուն հայերէն մագաղաթեայ ձեռագիր Աստարաններ կային, որոնց մէջ կարելի էր տեսնել ոչ միայն սոսկի այլ և արծաթ նկարեալս, նաև աստարանները կազմուած էին կարմիր մորթով, որոնց ներկումին համար գործածուած էր զաքայ, կամ ինչպէս որ տաղարին ալ ունի լայքա, որ փղոսկրին հետ յերկէն բարբարոսաց եկեալ է ի վաճառս ի Հայաստան։ Այս վկայութեան համաձայն մագաղաթ, արծաթ, սոսկի, նաև

մորթ, կաշի, կ'արտադրուէին Հայաստանի մէջ, իսկ մորթի և ուրիշ իրերու համար գործածուած կարմրաներկը՝ դաքան՝ փղոսկրին հետ դուրսէն կը բերուէր։ Արծաթի և սոսկի վրայ հոս չեմ ծանրանար, մագաղաթն ալ կը ներկայացնէ կարեւոր և հետաքրքրական ուսումնասիրելի նիւթ, որ առայժմ նիւթէս դուրս կը մնայ, և որ անջատ նիւթ կը կազմէ։ Իսկ կարմիր մորթին՝ դաքայով ներկուած՝ կ'արժէ ակնարկ մը տալ։ Կարմիր մորթը մեր նախնեաց ծանօթ էր իբր շիկափով, և արժէքաւոր, միայն՝ արքայական ըլլալու չափ թանկագին էր։ Եւ ասիկա նոյն իսկ հայ հեթանոսութեան ատեն, ըստ Խորենացւոյ վկայութեան, որ ժողովրդական վէպի մը մէջ կը յիշէ.

Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեան գեղեցիկ

Եւ հանեալ զոսկէօզ շիկափով պարանն,

Շիկափովը ասկէ տող մը վերջ դարձեալ կը կրկնուի հոն։

Շիկափովը կը պատրաստուէր դաքայով (= լայքա, լաք) «որ տեսակ իմն է գեղոյ որ իբր գշաղ ի ցրտութենէ օդոյն իջանէ ի վերայ տերեւաց և սառի (որ լինի ի Հնդկիս ի միում տեղում և եթ) և գոյանայ ներկ իմն կարմիր, որով ներկանեն զմետաքս և զկտաւեղէնս, որ է գոյն անել, զոր և ի գործ ածեն նկարիչք և պատկերահանք, որ թուրք և Արապ. ասի լիք» (1)։ Կ'երեւայ թէ Հնդկաստանէն բերուած կաշիի այս ներկը իր անունը տուած է մորթին, և առհասարակ ներկուած մորթը հետզհետէ նշանակուած է իբր լայքա։ «Արտաշէս շատ լայքայ և շատ սոսկի տալով հարսի ընծայ, առաւ տիկին օրիորդ Սաթե-

(1) Նիւ եորքի 42 փողոց և Նյու ավր-նիւի մէջ ցուցադրուած Spenserեան հաւաքածոյին մէջ կայ նաև 1623 թուականաւ աստարան մը հայերէն, մեծութիւն 8 + 11 1/4 ինչիւր։ Այս Աստարանին երկու արտաքին կողքերը քանդակեալ արծաթ տախտակներ են, անարձանագիր, ժ. Դարու գործ, որուն վերայ գործածուած է տեղ տեղ քիչ մը բաց և գոց կապոյտ և կանոնչ կիտուած. քանդակին արուեստը հայկական չէ, թէև վարպետ գործ։

(2) «Սիմոն» ամսաթերթ, երուսաղէմ 1927 թիւ 2, էջ 62, տող 326։

(1) Բառարան պարսկերէն, Գէորգ Գալրի Կ. Պոլսեցւոյ։ Կ. Պ. 1835 էջ 162։ Նաև «Լայքա», բացագոյն կարմիր ներկ. պարսիկ բառագրոց տուած բացատրութեանը նայելով՝ Հոգկաստան կը պատրաստեն այս ներկը գիշերը ծառերուն վրայ իջած մանանայէ մը, չորցնելով ծեծելով։ «Արիանայ բառարան, Տրթ. Յ. Թիրեաքեան, էջ 172-173։

նիկին» (1) Որովհետեւ «Այսօրների մէջ յարգ-
ված էր կարմիր մորթը» (2)

Լայքան անտարակոյս կը գործածուէր
նաեւ իբր մետաքսի, կտաւի, եւ ուրիշ նիւ-
թերու ներկագործման համար ի Հայաստան հին
հայ ձեռագրաց ծաղկագործման համար: (3)

Տեսանք նաեւ որ ղայքաէն զատ Հայաս-
տան կը բերուէր փղոսկր: Ասիկա կարեւոր
վկայութիւն մըն է, որ ցոյց կուտայ թէ Հա-
յերը գիտէին փղոսկրով բանիլ: Փղոսկրի ա-
ռատ գործածութիւնը գոյութիւն ունէր նաեւ
նախահայաստանի կամ Ուրարտուի մէջ, եւ
մենք Հայերս՝ իբր անոնց սերունդը՝ շարու-
նակեցինք գործածել նոյնը:

Քրիստոսէ 714 տարի առաջ Ասորեստանի
Սարգոն աշխարհակալը գրաւեց Հայաստանի
արքունի դանձերը, Ուրարտուի վրայ բրած
իր արշաւանքին ատեն: Ասոր աստուծոյ ուղ-
եալ իր բեւեռագիր նամակին մէջ կուտայ
գրաւուած աւարին ցանկը, եւ անթիւ ոսկի,
արծաթ, պղինձ եւ երկաթ իրերու հետ կը
յիշէ նաեւ «թանկագին փայտեր եւ քարեր,
փղոսկր եւ ճոխ կահկարասիք... փղոսկրէ եւ
կարծր փայտէ դաշոյններ՝ արծաթ եւ փղոսկր
երախակալներով... եւ փղոսկրէ մահճակալ
արծաթ անկողնով: (4) Փղոսկր կը բերուէր ի

(1) «Լայքա» բառն այս մէկ անգամ միայն
գործ է անել Մովսէսը: Էմինը կարմիր ներկ է
կարծում, որով ներկում էին կաշին: Ռուսերէն
«լաքա» պատահականաւ շան-կաշի է, որից շի-
նում են ձեռնոցներ:» (Մ. Խորենացի Աթաւա-
հաբար. Խ. Եղ. Ասեփանէ: Էջ 435: Ծանոթ. 405:

(2) Անդ, էջ 149: Հոս աւելցնեմ որ ժ. Թ.
դարուն Թրքահայաստանի, ի մասնաւորի Մուշի
մէջ «շրեխի կեղեւով մուր կարմիր կը ներկեն
մորթերը:» (Միրախորեան, Տեղգրբուն. Ա. մաս
էջ 35:)

(3) Գարեգին Եղ. Յովսէփեան, խօսելով
Թարգմանչաց Աւեստանին մասին (1202էն)
Մասթեոսի նկարին առթիւ կ'ըսէ «Շրջանակներ
եւ կամար եղբորո զծեր ինչպէս եւ Մասթեոսի
լուսոյ պսակը կազմուած է պղինձի խոռո փո-
շուց՝ խառնուած լափի հետ, կանանչ հիմքի վե-
րայ»: «Անահիտ» ամսաթերթ, Փարիզ 1911 թիւ
5-6 էջ 99:)

(4) «Բագմավեպ» 1928 էջ 283: Վանի
բազմաուրուիւնը. — բարգ. անգլ. իմ կողմէս:

յերկրէ բարբարոսաց, այսինքն Հնդկաստա-
նէն: Հայոց ծանօթ էր նաեւ փիղը, փղորսու-
թիւնը: Գրիգոր Մագիստրոս իր մէկ խրթին
հատուածին մէջ այդ մասին կ'ակնարկէ, որ
սապէս կը թարգմանուի Հ. Աճառեանէ «չուտ,
գինուէ, գրահաւորուէ... անժանիք եւ անա-
տամ փիղը դէմզ կուգայ:» (1)

Վրթանէս Բերթոլդին համաձայն է. դա-
րուն հայերէն Աւետարաններ կային որոնք
կազմուած էին փղոսկրով: Այդ տեսակ կազ-
մով Աւետարաններ շատ հազուադիւս են
այժմ, եւ հայերէն միայն հատ մը հասած է,
ծանօթ իբր Էջմիածնայ փղոսկրեայ կողքով
Աւետարանը, կողք գոր Գարեգին Եղ. Յով-
սէփեան «ծագումով ոչ հայկական արուեստի
գործ» կը նկատէ: (2):

Կողոպուտով, հարկով, իբր նուէր ստա-
նալով, կամ գնելով, Արարացիք ճոխացուցին
իրենց խալիֆաներուն պալատներն ու մըզ-
կիթները: «1067ին Խալիֆաներէն մին բռնա-
դատուեցաւ ծախել իր ի մի հաւաքած գան-
ձերը, որոնք կը բաղկանային, իրաց առեալ
զոհարեղէններն եւ զեղարուեստական գոր-
ծերը, կապերաներու չորս հազար ծրարներէ:
Տր. Մարթին կը յայտարարէ թէ այս ծրար-
ներէն մին կը պարունակէր քանի մը հարիւր
կատարեալ կապերաներ՝ որոնք մետաքսով եւ
ոսկեթել հիւսուած էին, եւ որոնցմէ մին
300,000 տոլար արծեցուցուած էր, եւ շինուած
էր Խալիֆ էլ-միրզ-ի-ալլաի օրով, Քրիստոսի
964ին: Ամբողջութեամբ կապոյտ մետաքս
էր, որուն վրայ պատկերացուած էին երկինք
եւ երկիր, ծովերը եւ զետեղը, ինչպէս նաեւ
Մէքքէ եւ Մէսինէ քաղաքները:» (3)

Տարակոյս չունիմ որ այս հիւսուածեղէն-
ներուն մէկ մեծ մասը Հայաստան շինուած եւ
Հայու աշխատութեան ու յղացման արտա-

(1) «Բագմավեպ» 1924 էջ 241: Մագիս-
տոսի բառերով, «փիղս արծանի անկառի»: Ան
ունի ուրիշ անմեկնելի խորհուրդներ ալ ո-
րոնք հետաքրքրական կ'երեւան ինձի:

(2) Տաթև, 1930 էջ 215:

(3) W. A. Hawley 1927 էջ 777:

գրութիւնք էին, հոնկէ բերուած՝ ալլաղան միջոցներով: Անոնց մէջ ըլլալու էին նաեւ Հայաստանէն դուրս հաստատուած հայ վարպետներու գործերն ալ, որովհետեւ գիտենք թէ հայ վարպետներ կային Գահիրէէն մինչեւ Սմիրնայ, Պաղատաէն մինչեւ Կ. Պոլիս, Կաֆֆա, եւ կեդրոնական ու հիւսիսային եւրոպայ: Այս հայ վարպետներուն շատ մը աշխատութիւնները օտար արուեստի, ճաշակի, հասկացողութեան եւ բմբռնման խտացումներ են, քիչ հայ նկարագիր ունեցող, թէեւ հայ արուեստագէտն բաղադրուած եւ շարադրուած, ու անոր արհեստական կարողութեամբ արտադրուած, սակայն այսու հանդերձ անոնք կը մնան դասակարգուած իբր օտարի գործ: (1) Այս կէտը ընդունուած է արդի հեղինակութիւններէ, որոնցմէ մին խօսելով արաբական ճոխ հաւաքմանց մասին՝ կ'ըսէ «Անկասար փկայութիւններ որոնք մեզի հասած են ցոյց կուտան որ այս շրջանի լաւագոյն գորգի հաւաքածունները կը գրտնուէին Սուրիոյ եւ Եգիպտոսի մզկիթներուն եւ պալատներուն մէջ որով հետեւցուած է որ ատոնք հիւսուած են քնիկ արհեստագործներու կողմէ: Որոշ չափով մը ասիկա անտարակուսելի կերպով ճիշտ է, ինչու որ գորգաշինութիւնը այս երկրին հնագոյն արհեստներէն մին էր: Բայց աւելի հաւանական է որ անոնց մեծագոյն մասը ուրիշ տեղ շինուած էին եւ յետոյ ձեռք անցուած, գնելով կամ իբր նուէր ստանալով: Ոմանք շինուած էին Հայաստան, Ասորեստան եւ Թուրքիստան:» (2)

(1) Ասոնցմէ ոմանք երբեմն ունին հայերէն յիշատակարաններ կամ ուրիշ շատ կարեւոր փաստեր իրենց ծագումը մասնաւոր: Օրինակ «իսկական Ֆերաղան (պարսիկ) գորգի մը վրայ 1750 բուականէն մեկ կը գտնենք հայերէն յիշատակարան մը գրուած բանասերէ մը, եւ շատ հարաւորեմ հիստուած նեղ շրջագոտոյն մէջ:» (Martin, A History of Oriental Rugs էջ 88) Ուրիշ մըն ալ կայ Fine Carpets in the Victoria and Albert Museum հասոյին մէջ, գորգի շինուած բարձրասիւն կոնստանտինոպոլի մը շուրջադր, պարսիկ արուեստի գործ սակայն հայ արուեստագործ շինուած: Գործին բնութագրական պատկերներէն մեկուն մէջ կ'երևայ Յիսուս Քրիստոս:

(2) W. A. Hawley 1927 էջ 77:

Ինչպէս ցոյց տուի, արաբական ալլաղ հրակայ հաւաքումները ոչ մէկ երկրի մը, եւ ոչ ալ մէկ խալիֆայի մը, շինելու կամ հաւաքելու կարողութեամբ կարելի էր ի մի բերել: Դարեր ու ժողովուրդներ կատարած են ալլաղ անմահ աշխատութիւնը, որուն մէջ Հայը ունեցած է իր առիւծի բաժինը: Ընդհանրապէս որ յետոյ ալ հայ հանճարի ճարտարութիւնը գոհացուց, իր գեղակերտ եւ հրաշալի արտայայտութիւններով, Պարսից Շահերը, Սելճուքներուն եւ Օսմանցւոց Սուլթանները: Գոնիայէն մինչեւ Պոլիս, Սպահանէն մինչեւ Սուրիոյ անկիւնները, ամէն կողմ ցանկեց հայ արուեստագէտը իր հրաշակերտները: Մոնկոլներուն նման (1), Սուլթաններն ալ զինքը բնագոյն կ'ընէին՝ Հայութեան ստեղծագործող ուժերը բոլոր կամս տանելով իրենց երկիրը եւ գործածելով: (2) Նոյնը նաեւ Շահ

(1) Թիմուրէնկ «արեւելեց Գամասկոսի վրայ, որուն բնակչաց դէմ շատ զայրացած էր, որովհետեւ հարկ չէին վճարեր, եւ բանասերէն էին իր դեսպանը, եւ մտաւ անոնց բաղաժ, եւ կործանեց: Բոլոր անոնք որ արուեստագէտ էին իրեն հետ Սմիրնայի տաճար, ներմակ Թաքարներու եւ Սեբասիոյ ժողովուրդին հետ, որոնց, մէջ բազմաթիւ հայ բնակիչներ կային:» (Ruy Gonzalez, Narrative, 1859 London):

(2) Սուլթան Սելիմ 1514ին «անցած քաղաքով Թոգաս՝ հասաւ Սփաք եւ անկէ ալ Երզնկա, մեծ կողոպուտ ընելով, եւ ժողովուրդէն շատեր խրկելով Ամասիա եւ Կ. Պոլիս. գլխաւորաբար արուեստագէտներ եւ հարսար արհեստագործներ:» (G. M. Angiolelle Narrative, — Lond. 1878 էջ 119) «Կ. Պոլսոյ եւ Փոքր Ասիոյ մէջ Հայերը նկատուած են շատ հարսար արհեստագործներ:» (Martin, էջ 88): Կ'արժէ յիշել որ Ժ. Գարու Երզնկացի տիպիկ թախաբան (Zaratan) Լենկիմուրի առջեւ Երզնկայի բնակիչից այսինքն Հայոց համար քաղաքացիական արդարացման մէջ կ'ըսէր թէ «կ'ակնկալէր օգտուիլ անոնց հարսար արուեստագործներէն:» (Narrative, Ruy Gonzalez, London 1859):

բուն կողմէ (1) որոնք Պարսկաստանի մէջ գեղեցիկ գործեր արտադրել կուտային բոնագաղթ հայ կարողութեանց ձեռքով, գորգէն մինչեւ մզկիթ, զոհարեղէնէ մինչեւ դամբարան: Կ. Պոլսոյ մէջ Հայը կը շինէր Սուլթաններուն պալատները, մզկիթները, հոյակապ շէնքերը. նոյն իսկ նամակադրոշմին մէջ Չորդ դարուն Հայուն ճաշակը կ'երեւար, կը ստեղծէր:

Մինչեւ հիմակ տուած վկայութիւններս ցոյց կուտան որ հայկական գեղարուեստ մը կար, արուեստ մը որ աշխարհահռչակ էր, ծանօթ Արաբացոց, որով երբ անոնք է. դարէն սկսեալ նախ զինուորական շփմամբ եւ յետոյ քաղաքական, ու հուսկ՝ մշակոյթով յարաբերութիւն ունեցան Հայաստանի եւ Հայութեան հետ, գնահատեցին զայն ու սատարեցին անոր զարգացման, ու այսպէսով երկու արուեստներն իրարու հետ ունեցան խառնուրդներ, եւ անոնցմէ իւրաքանչիւրը ձգեց իր ազդեցութիւնը միւսին վրայ:

Այս մասին ընդարձակ կերպով պրպտումներ չեն եղած մեր մէջ՝ լոյս հանելու համար բոլոր այն տուեալները որոնք այս նիւթին կը պատկանին: Յարաբերութեանց պատմական երկար ժամանակամիջոցէն, նաեւ քիչ շատ բարեկամական երեւոյթէն, դատելով, համոզուած եմ որ շատ աւելի նիւթ կայ քան ինչ որ կարելի է ներկայիս տուեալներովը հնթադրել: Ասոր աչքի զարնող նմոշ մըն է հնագիր Յաճախապատում մը, մաղաղակեայ, որուն թ, դարուն պատկանելուն մասին պատճառաբանութիւններ կան: Այս հայերէն ձեռագիրը թանկագին տուեալ մըն է հայարար արուեստի խառնուրդներուն կամ փոխադարձ ազդեցութեանց մասին: Ձեռագիրը կը պատկանի Տիար Երուանդ Արեանաքի Ի Կ. Պոլիս, որ ինքն իսկ հրատարակած է պէտք եղած ծանօթութիւնները: «Թոշնագիր» չկայ, դէմք՝ չկայ, յուն, արուեստի ազդեցութիւն՝ երբեք, մանրանկարք են բոյսեր, ծաղիկ կամ

միջատ: Գրքին մէջ կան բազմաթիւ արարեր քիւն երփն վերտառութիւնք, ասոնք կը կարգացուն ըստու ուլլան, ԼԼԼան ու վալիտէ, Լաիլա իլալլան լա շէրիլ-է, եւն. ճշգրտէս գրուած Ապասեան հարստութեան Բ. շրջանի քիւֆի տառերով. աւելի նուրբ շեղակի ու շղթայաշար, ինչ որ հաստատուն վկայութիւն մըն է արար շրջանէն մնացած ըլլալուն: (1) Այս ձեռագրին արաբատառ զարդերուն մասին զանազան կարծիքներ արտայայտուեցան, սակայն ինչ որ ալ ըլլայ, սա որոշ է որ հնագոյն հայ ձեռագրի մը մէջ արար զարդեր կը գտնուին, եւ մանաւանդ գործածուած են իբր զարդ: Ըստ իս ձեռագիրը գրուած է արաբական ազդեցութեան շրջանին, այդ երկու արուեստից յարաբերութեանց սկիզբը, Հայաստանէն դուրս եւ արաբական արուեստի կեդրոնի մը մէջ, զուցէ նոյն իսկ Եգիպտոս, ատեն մը երբ արաբական արուեստը դեռ չէր մարսուած մեր մօտ եւ կերպով մը հայացած: Ասիկա միակ օրինակը չէ՝ որ ցոյց կուտայ օտար կեդրոններու մէջ օտար արուեստով ծաղկուած ձեռագիրներ (2), ո՛չ ալ առանձին վկայ մը որ ցոյց կուտայ քիւֆի արաբական գրերու արուեստէն ներշնչուած հայկական արուեստի մը ճիւղաւորումը: Անտարակոյս ինչպէս ուրիշ տիրապետող ոստաններու մէջ,

(1) Հնագիր «Յանախապատում» մը: Եդուարդ Ալեանաքեան: Հմ. Թեոդիկ 1927 էջ 464: Հոսկե արագրելով կը հրատարակեմ երկու նկարներ, ասոս քիւ 8 եւ 9:

(2) Իբր օրինակ յիշեմ «Էջմ. քիւ 99/94, մաղաղաք, աւելի անկիւնաւոր, քան բոլորգիր, զուցէ լաւիներէնի ազդեցութեամբ, գրուած եւ նկարազարդուած է Ասուածասուր քահանայի ձեռով 1324 թուին, «յաշխարհս Ֆրանգաց ի քաղաքս ձեռն, Անսոն նգնաւորի յանձնարարութեամբ: Նկարչութիւնն էլ արեւմեան զգալի ազդեցութիւնն է կրում:» Նաեւ «Քաջբերունեաց երկրից Կարապետ ոմն արքունի տիպան պաշի 1314 թուին գնալով Իսպիլայի Պերունիա քաղաք, գրել է տուել այնեղ մի պատուական աւետարան:» (Տես «Տարեւ» 1930 էջ 229 եւ էջ 210 վերջնոյն մասին նաեւ «Սիսուան» Հ. Ալիբեանի էջ 520:)

(1) «Գիտեմք քե նասիր Շահ քիսոնեայ գործաւորներ գործածեց կառուցանելու համար Մեշաքի իր դամբարանը:» (Martin էջ 88): Թող միւս ճաներուն քա՛մը:

նոյնպէս եւ Պաղտատ կամ ալլուր արար մը-
շակոյթի կեդրոններու մէջ կային հայ քա-
րակոմիներ, քանդակագործներ, ճարտարա-
պետներ եւ հիւսողներ, որոնք ատենուան սո-
վորութեանց համաձայն ստիպուած էին եր-
կար յիշատակարաններ եւ վերտառութիւն-
ներ ներմուծել իրենց ձեռակերտներուն,
գլխաւոր, պատուհաններուն, կապերտներուն
եւայլնի շուրջ, եւ այս գրութեանց ամենամեծ
մասը առնուած ըլլալով քիւֆի գրածեւով
Ղուրանէն, ամէն արտադրութեանց մէջ ալ
այդ գրածեւը՝ Ղուրանէն տարբեր գրութեանց
մէջ իսկ՝ տիրապետեց, այսպէս անժխտելի-
օրէն հայ արհեստաւորին եւ արուեստագէտին
վրայ թողուց իր ազդեցութիւնը, որով ներ-
մուծուեցաւ Հայաստան եւ հայկական արուես-
տին մէջ:

Այս տեսակէտս կը հաստատուի նաեւ հայ
գորգերու եւ կապերտներու զարդարանքնե-
րուն մէջ սպրդած զծածկերով: Հանա Մէմ-
լինկի (1430-1494) Ս. Կոյսին մէկ նկարը
(պատկեր թիւ 1) որ կը գտնուի Ֆլորէնս քա-
ղաքին Արքայական Ուֆֆիձի նկարա-
սրահներուն մէջ, ունի Ս. Կոյսին ոտ-
քերուն տակ փռուած գորգ մը որուն մանրա-
մասնութիւնները շատ որոշ կերպով կ'երե-
ւան (1): Գորգիս բոլոր յատկանիշներն ալ
հայկական են, գոյները, մանաւանդ զծագրու-
թիւնը: Շրջագօտին իր կազմութեամբ նշա-
նակելի է եւ բոլոր հին գորգերու պէս պարզ
ու խիստ նեղ: Մէմլինկը չափազանց խղճմը-
տանքով եւ ճշտութեամբ ներկայացուցած է
գորգի թանկագին այս նմոյշը, այնքան որ
կապերտն ինքնութիւնն իսկ ցոյց տրուած է,
այսպէսով նմոյշը կ'ըլլայ անտարակուսելի
վաւերականութեամբ: Ինչպէս ըսի, գորգին
զծագրութիւնը կը ներկայացուի շատ որոշ,
երեք անջատ՝ ընդհանուր գծերով՝ խաչաձեւ
ամբողջութիւններ գորգին զլիսաւոր յատակը
կը զրաւեն, մինչ եզերքներէն դուրս երկնցող
չորս զարդեր (գորգին երկայնքը կազմող իւ-

րաքանչիւր կողմէն երկու հատ) կուգան հա-
ւասարապէս լեցնել զլիսաւոր զարդերուն մէջ-
տեղի բացը: Այս վերջին զարդերը կը յիշե-
ցնեն Հայ եկեղեցւոյ կաթողիկէնաւելի ճիշտ՝
Հայ Առաքելական եկեղեցւոյ քահանայից
թաւաղապատ փակեղը, որուն վրայ սակայն
գորգին զծագրիչը շատ պարզ եւ անտարա-
կուսելի հայկական խաչ մըն է կանգնել. դի-
տել տալ կ'ուզեմ որ այս խաչազարդ կաթու-
ղիկէներէն (կամ փակեղներէն) չորս հատ ի-
րարու հակոտնեայ գետեղելով կ'ունենանք
Մէմլինկի նկարին գորգին կեդրոնական կամ
զլիսաւոր բուն զարդերը, քիչ մը յաւելուա-
ծով, ատամնաձեւ: Գծագրութեան ամբողջու-
թիւնը դիւրաւ կը յիշեցնէ հայկական հիւս-
կէնկար մը, հնազոյն հայ խաչքարերու, ճար-
տարապետական զարդերու եւ նոյն իսկ ձե-
ռագրաց եւ անոնց կողքաքանդակներուն մէջ
յաճախակի կրկնուած ու ծանօթ: Այս նկա-
րին գորգին պարզ երկրաչափական զծագրու-
թիւնները սակայն աշխատած են ճոխացնել
եկամուտ՝ ոչ-հայ ծագմամբ՝ զարդերով, որոնք
զարմանալի կերպով՝ հնագիր հայ Յաճախա-
պատուի արար զարդագրերուն կը նմանին, եւ
որով իրենց քիւֆի ծագումը կը յայտնաբերեն:
Արդ այս գորգին զծագրութեան ծագումը ա-
նուրանալիօրէն հայկական է, դուցէ գորգն
իսկ՝ հայու ձեռաց արդիւնք, որ ԺԵ. դարէն
ստաջ հայ վաճառականներու շնորհիւ տար-
ուած է Եւրոպա, եւ հոն վաճառուած, կամ
տարբեր միջոցաւ մը նշանաւոր նկարիչ Հանս
Մէմլինկի ձեռքը անցած եւ անոր նկարին մէջ
գործածուած է: Նոյն շրջանէն եւ նոյն զծագ-
րական արուեստէն հասած է ուրիշ նմոյշ մըն
ալ (նկար թիւ 2): Այս ալ հին իւղանկար մըն
է ուր անծանօթ նկարիչը Մէմլինկի գորգին
յատկանիշներով ուրիշ գորգ մը փռած է Ս.
Կոյսին ոտքերուն տակ: Թէեւ մանրամասնու-
թեանց մէջ կը տարբերին այս երկու նմոյշնե-
րը, սակայն զլիսաւոր գծերուն, արուեստի աճ-
բողջութեան մէջ չափազանց մօտ են թէ՛ ըս-
տեղծագործական ժամանակով, թէ՛ տեղով:
Նիւթս չափազանց պիտի երկարի, եւ մեծա-
պէս մասնագիտական պիտի ըլլայ, եթէ աւե-
լի երկար ծանրանամ այս երկուքին յարաբե-

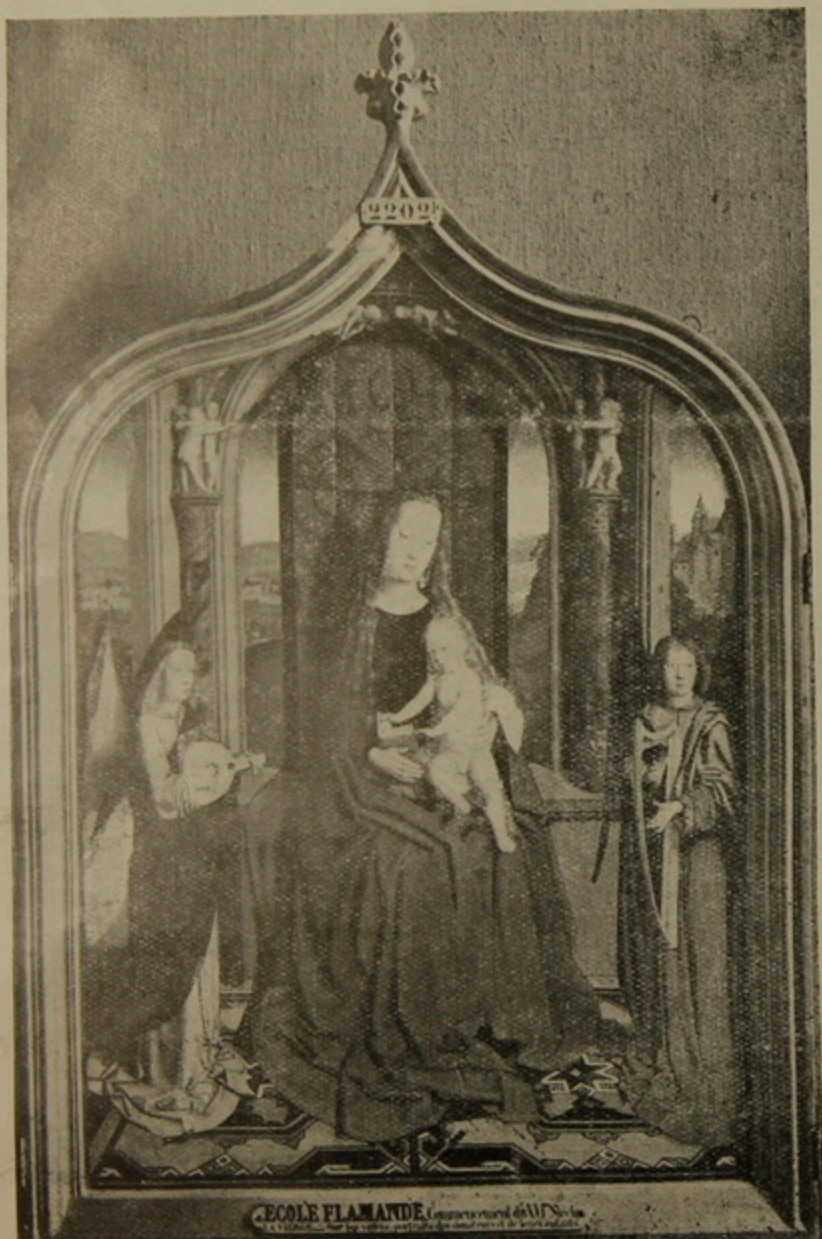
(1) Նման գորգի օրինակ մը եւս գործա-
ծած է Հանս Մէմլինկ 1475ի իր մէկ նկարին
մէջ որ այժմ կը պատկանի Hon. Andrew W.
Mellon մեծահարուստ Ամերիկացիին: Նկարին
անունն է «Madonna and Child with Angels»:

Պատկեր 1.— Հանս Մենինկ, 1430—1484.— Տիրամայր, Յիսուս մանուկը
 և հրեշտակներ. Ուֆֆինգի մուսեոն, Ֆլորենս (Ուշագրութեամբ
 դիտել Տիրամոր ոտներուն սակ փռուած հայկական գորգը
 որուն վրայ քիւֆի գրածներէն յառաջացած գրածներ կ'երեւան որոշ.
 քես նաեւ իմ Ա. գծագրութիւնս:)

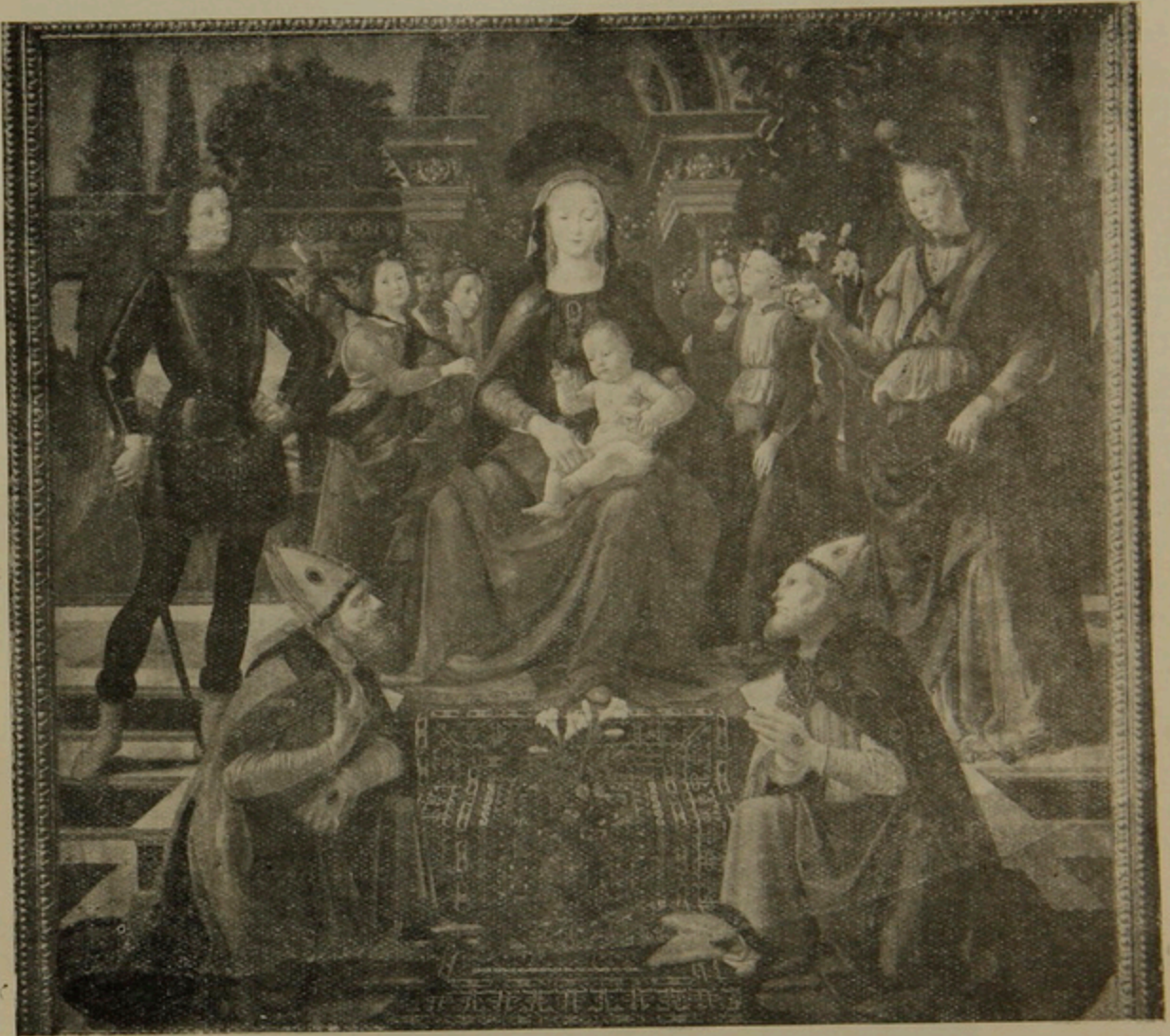
բութեան վրայ, թող որ ուսումնասիրութեան նպատակն ալ այդ չէ: Այս երկու գորգի օրինակներն ալ լուս վկայ են հայկական գեղարուեստին, ցոյց կուտան թէ հին հայ գորգերու արուեստին եւ միւս Հայ արուեստին մէջ խնամութիւն եւ կապակցութիւն կար. ասիկա կարեւոր է որովհետեւ կարգ մը գրողներ չեն

կրցած այդպիսի կապակցութիւն մը նշմարել, որով ինքզինքնուն տունն ազատութիւն կասկածելու համար թէ ինչ որ հայկական կը նկատուի՝ գորգի արուեստին մէջ՝ հայկական չէ, քանի որ ատոնց եւ ծանօթ ուրիշ Հայ արուեստներու միջեւ կապակցութիւն գոյութիւն չունի. բայց վերոյիշեալ նմոյշներն ա'լ աւելի կա-

Պատկեր 2.— Տիրամայր, Յիսուս մանուկը, հրեշտակներ.—
Գործ Ֆլաման դպրոցի, 16-րդ դարու սկիզբ:

ընտր են որովհետեւ ցոյց կուտան Արարական կու. հարիւր տարիով նկարներուն ժամանակէն
 գեղարուեստին Հայկականին վրայ ազդեցու- աւելի հին ըլլալ, իսկ դորդերուն զծագրու-
 թեան զոյութիւնը, եւ այդ ազդեցութեան թեանց զոյութիւնը աւելի հին, մինչեւ իսկ թ.
 նախնական, սկզբնական շրջանը: Վերի նմոյշ- դարէն, երբ Արար ազդեցութիւնը սկսած ըլ-

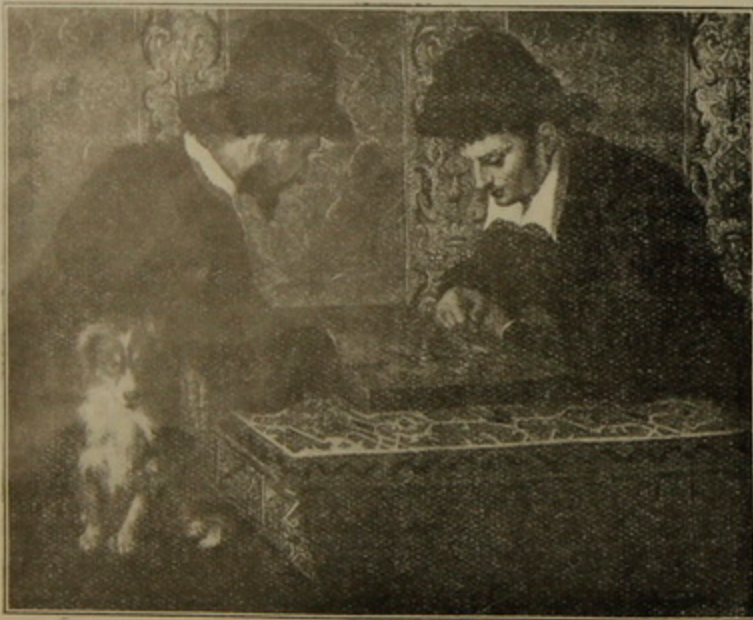

Պատկեր 3.— Կիրանսայօ.— Տիրամայր, Յիսուս մանուկը, հրեշակներ եւ սուրբեր,
 Ֆլորենսի Ուֆֆիճի Մուսեոն: Այս գորգի գոտի արուեստը արաբական ազդեցութիւն
 ցոյց կուտայ: Կր համապատասխանէ Քուպաններուն (սեւ նմանութիւնը Բ.
 զծագրութեան մեջի երեք գոտիներուն հետ:

ները ժն. ժՁ. դարու հնութիւն մը ունին, լալու է Հայ գեղարուեստի, գիտութեան եւ
 թէեւ այդ հնութիւնը միայն նկարներունը ըլ- շատ քիչ նաեւ դուցէ զբաղանդութեան մէջ, եւ
 լալով դորդերուն չէ կարելի վերագրել, եւ ա- այս նմոյշները կարելի է որ եղած ըլլան վերջ-
 զատ եւ իսրահէլու թէ դորդերը կրնան մէկ եր- նագոյն օրինակութիւններէն աւելի հին գը-

ծածակներուն: Այսպէս համոզուելու համար փաստեր ալ ունիմ: Ժե. զարէն ուրիշ նկարի մը մէջ կը ներկայացուի ուրիշ Հայ գորգ մը ուր սակայն կ'երեւան կատարելապէս հայացած, եւ զարգացած, Արար գեղարուեստէն յառաջացած քիւֆի գրաձևերէն ստեղծուած գրծածակներ. արդ այդ աստիճան զարգացման եւ մանաւանդ հայացման հասնելու համար՝ մանաւանդ նկատի ունենալով (աստ) թիւ 1 եւ 2 նկարներուն նմոյշները՝ գոնէ երեք չորս դարու ժամանակամիջոց մը պէտք է: Այս վերջին նրմոյշը կը գտնուի Կիրլանտայօի (1449-1494) Ս. Կոյսի մէկ նկարին մէջ (նկար թիւ 3), նոյնպէս Ֆլորէնսի Արքունի նկարասրահներէն: Այս գորգին զլխաւոր շրջագոտուոյն մէջ որոշ կերպով կ'երեւան քիւֆի գրաձևեր, մինչ գորգին բուն յատակը կը զարդարեն Հայկական յատկանիշներով գծածակներ, որոնք այսօր իսկ հասարակօրէն Հայկական Կովկասի գործուածք-

թիւնն են ամբողջ գոտուոյն վրայ, իրարու հետ չեն չզիջուած, ինչպէս որ է քիւֆի գրութիւնը, որով ցոյց կը տրուի թէ այս գծածակները քիւֆի գրին ընդհանուր նկարագրէն միայն օգտուած են: Քիւֆի գրաձևերուն զլխաւորարար գորգին գոտուոյն մէջ գործածուելուն պատճառը կարելի է բացատրել, որովհետեւ բոլոր քիւֆի գրով յիշատակարանները հաւասար նկուրթեամբ շերտերու վրայ քանդակուած էին՝ ներկայացնելով զուգահեռական կողերով ժապաւէն մը որ ընդհանրապէս Արարական (կամ մահմետական) շէնքերուն դրանց եւ պատուհաններու եզերքը՝ գորգի մը շրջագոտուոյն հանդոյն՝ զետեղուած էր: Քիւֆի գրաձև շրջագոտիով արդի գորգերուն մեծամասնութիւնը, եթէ չըսեմ ամբողջութիւնը, ունի կեդրոնի գրծագրութիւններ որոնք կազմութեամբ, ծագումով բոլորովին տարբեր են, կամ կը ներկայացնեն ականատես անկապակցութիւն մը, թէեւ

Պատկեր 4.- - 'Նկար' յօրինուած 1590ին, կը գտնուի Քալքր Թրեսերիֆ մուսէոնը:

ներուն մէջ կը կիրարկուին: Կ'արժէ զիտել որ այս գորգին շրջագոտուոյն մէջ երեւցած քիւֆի գրաձևերը համաչափ եւ համամասն բաժանումներ ունին եւ նոյն գծագրութեան կրկնու-

հասած են նմոյշներ որոնք տարբեր ցոյց կուտան, եւ սակայն այդ նմոյշները գրեթէ Ժե. զարէն ըլլալու չափ նոր են: Օրինակ Kaiser Frederik Museumի թիւ 1665 նկարը (աստ

նկար թիւ 4) : Այս նկարին մէջ դործածուած է գորգ մը որ փոռուած է սեղանի մը վրայ երկու ճատրակ խաղացողներու միջեւ : Գորգին մէկ կարեւոր մասը, պէտք եղածին չափ, կ'երեւայ, որ ցոյց կուտայ քիւֆի ազդեցութիւն թէ՛ գօտւոյն եւ թէ՛ կեդրոնին վրայ : Գծագրութիւնը եղած է որոշ, հակառակ որ պէտք եղած կանոնաւորութեան խնամք չէ տարուած, սակայն ուշադրութեամբ դիտելով կարելի է Մէմլինկի (նկար թիւ 1) դործածած գորգին կեդրոնի գրծածակերը նոյնացնել 1590ին գծուած այս նկարին գորգին կեդրոնի գծագրութեանց հետ : Աւելցնեմ որ յատակի գծածակերուն որքանք քիւֆի ազդեցութիւն եւ որքանք բուն հայածին արուեստ է, կարելի է զանազանել եւ ճշդել, ինչ որ նիւթէս դուրս կ'իջնայ : Հայ - Արար (քիւֆի) արուեստին խառնուրդը հետզհետէ աւելի կատարեալ եղած է եւ գրեթէ ի մի ձուլուած : Այս ձուլման օժանդակած է անշուշտ Մէմլինկի օրինակին նման հայկական գծածակին աստիճանական վատասերումը եւ եղծումը, (կրնամ ըսել կատարեալ խառնուրդը) որ ԺԵ. դարէն զոնէ սկսելով 1590ին արդէն մեծապէս տեղի ունեցած, եւ մինչեւ մեր օրերը հասած է : Եւ ԺԶ. դարէն սկսեալ, թէ՛ կեդրոնի եւ թէ՛ գօտւոյ համաձայնութեամբ, երկուքն ալ քիւֆի ազդեցութիւնը իւրացուցած, հայացուցած եւ իրարու ընկերացած : Բազմատելով գօտիները, Մէմլինկեան օրինակը ցոյց չի տար ոչ մէկ ազդեցութիւն որ կարելի ըլլայ Արարական - քիւֆի նկատել, թէ՛ եւ Տ. Կիրլանտայօի (թիւ 3) օրինակին գօտին ցոյց կուտայ որ Մէմլինկի ժամանակ՝ ԺԵ. դարուն՝ կատարեալ քիւֆի ծագմամբ զարգացած գօտիներով գորգեր կային (բայց յատակը ցոյց չի տար որեւէ քիւֆի ազդեցութիւն եւ գօտին յատակէն անկախ երեւոյթով մը գոյութիւնը կը պահէ) : Եւ ահա 1590ին կը հանդիպինք թէ՛ գօտիով եւ թէ՛ յատակով իրարու համապատասխանող, եւ երկուքն ալ քիւֆի ազդեցութեան ենթարկուած, գորգերու Ա. օրինակին, թէ՛ եւ թէ՛ յատակին եւ թէ՛ գօտւոյն մէջ եղծու-

մը եւ վատասերումը մեծ չափերով տարբերող փոփոխակներ ստեղծած են իրենց հնազոյն նախազաղարներուն : Քիչ մըն ալ յառաջանալով կը տեսնենք թէ՛ նոյն իսկ 1700ին շինուած Գոհարի գորգին գօտին ունի նշմարելի փոփոխակ մը քիւֆի գծածակերուն, մինչ գծերու տարտամ նմանութիւն մ'ալ կարելի է տեսնել Werner Van Velckertի (1580-1630) մէկ նկարին մէջ դործածուած յատակին մէջ (նկար թիւ 5), հաղիւ նշմարելի եւ սակայն որոշ կերպով փոփոխակ մըն է չաճաղանց այլատերած Մէմլինկեան նախօրինակին :

Գծուար չէ հաւատալ որ հին տեսնները Արարացուց խալիֆաներուն համար Հայաստանի մէջ եւ անկէ դուրս հայ արհեստագործներէ շինուեցան գորգեր, որոնց մէջ զլիաւորաբար Ղուբանէն առնուած սուրբ սողեր իբր գօտի գործածուեցան. ասոր կը հանդիպինք ԺԶ. դարէն վերջ Սիւրիա, Պարսկաստան, Արեւմտեան Փոքր Ասիա, եւ ուրիշ մահմետական երկիրներու մէջ գործուած գորգերուն մէջ, թէ՛ եւ Հայաստանի եւ Հայոց վարպետներուն մօտ ԺԶ. դարէն առաջ միայն գոյութիւն ունեցած ըլլալը կը հաստատենք : Երբ Հայաստան ԺԵ. ԺԶ. դարէն վերջ ա'լ աւելի կաշկանդուեցաւ եկեղր վատասերեալ մահմետական տիրապետութենէն, եւ սկսաւ օրհասական կեանք մը ապրիլ անոր վայրագութեանց ճիրաններուն եւ տգէտ ալլամերժ դասակարգութեանց մէջ, որոնք ոչ մէկ գեղարուեստական մշակոյթ կամ քաղաքակրթութիւն կ'ուզէին ճանչնալ, բուն երկիրը սկսաւ պարպուիլ իր ստեղծագործող, աւելի բարձր մշակոյթով բնիկ տարրէն. այս պարպումը աւելի փոքր չափերով սկսած էր Բիւզանդական, հին Պարսկական տիրապետութեանց շրջանին, կրօնական եւ զինուորա-քաղաքական նպատակներով եւ Մեծ Հայաստանի արտաքին շրջաններէն միայն, սակայն հետզհետէ աւելի ազդեցութիւն երեւոյթ մը ստացաւ Հայակիլիկեան դաղթմամբ, նաեւ Արծրունեաց Սենեքերիմի եւ ուրիշ Հայ իշխանապետներու ընդհանուր գաղ-

Պատկեր 5. — Նկար վերինը Վան Բելքերի /Ամսթերդամ, 1580—1630/. Կը գտնուի Պերլ ինի
ֆայդըր Զրեաների մուսէոնը:

թերով, որոնք Մեծ Հայքի փլուզման ներքին մեծագոյն պատճառները եղան, սատարելով Հայ անկախութեան ինքնասպանութեան. վերջապէս ԺԳ-դարէն սկսեալ Լէնկթիմուրի եւ այլ Սելճուքներու եւ Թաթարներու հակադէպ թնտագողները որոնք Հայաստանի լուսագոյն տարրերը զտակով իր բնակչութեան մէջէն տարին Պարսկաստանի անապատները ծաղկեցնելու, մինչ մաղապուրձ եղած ստուարաթիւ հայ փախստական գաղթականութիւնները Խլրիմի, Հիւսիսային Պալքանեան հողամասին, եւ Արեւելեան ու Կեդրոնական Եւրոպայի մէջ ժամանակաւոր կեանքի եւ ինչքի ապահովութիւն կը գտնէին՝ հուսկ բարոյապէս եւ ազգովին ձուլուելու եւ կորսուելու համար։ Սակայն տակաւին երկրին մէջ կը մնար՝ թէեւ կոտորակալ՝ ստեղծագործող տարր, որ կ'արտադրէր, կը շինէր տուեալ պայմաններով իսկ, մինչեւ որ ԺԶ, ԺԷ-դարու Թրքո-Պարսիկ պատերազմները, Պարսիկ Շահերու մեծածաւալ թնտագողները, երկրին մէջ ստեղծուած քառասային վիճակը, մահմետական մոլեռանդութիւնը եւ բռնի հաւատարացութիւնը բնորոշող ճգնաժամային փճացուցին որեւէ ստեղծագործ աշխատանք, եւ արուեստական ու արհեստական ճոխ մշակոյթին տեղ գտած, եղծուած, անճանաչելի ըլլալու չափ հաշմուած մասունքներ մընացին, խեղճ ու ստորին կերպով վերապրելով այս անխառնակ շրջանին մէջ, որուն պայմաններուն տիրութիւնը չէ կարելի հարեանցի ակնարկով մը չափել կամ զգալ։ Հայաստան այսպէս ամալացաւ, զրկուեցաւ, կողոպտուեցաւ, իր մշակոյթը նոր նուաճումներ չբուս, այլ բնդհակառակն սկսաւ յետադիմել, մայր գրամագլխէն ուտող գործի մը պէս, բայց չընտրելու հայաշխարհի ինչ ինչ խուլ անկրններուն, հեռաւոր եւ անթափանցելի շրջաններուն, ուր մշակոյթը աւանդաբար շարունակեց ազդել բայց չկրցաւ ստեղծել, գոհացաւ միայն պահել աշխատելով ինչպէս որ ստացած էր այն քիչ մը բանը զոր հայ մեծ կեդրոնները իրենց

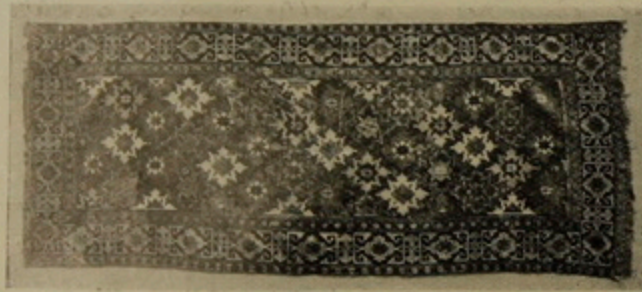
ճոխ ստեղծագործման օրերուն ձեւակերպած ու տարածած էին։ Գորգաշինութիւնը, մշակոյթին ապրող ճիւղերէն էր, որ կրցաւ իր գոյութիւնը քաշկրտել կղզիացած անթափանցելի հայ շրջաններու մէջ։ Գորգաշինութենէն զատ եւ արծաթագործութիւնը, մասամբ ալ հիւսուածեղէնները, վերապրեցան հոս ու հոն։ Հայկական Կովկաս այդպիսի անկրն մը ըլլալու շնորհքը ունէր, հոն շարունակեցին քիւֆի գծաձեւը, վիշապաձեւ գծադրութիւնները, հիւսկէնկար գծաձեւը եւ ուրիշ հայ գորգերու յատուկ գծադրական ստեղծագործութիւնները կիրարկել հիւսուած գորգերուն մէջ, թէեւ հազիւ ատոնց նկարագիրը պահելով։ Ուրիշ մէկ երկար եւ անտիպ ուսումնասիրութեան մէջ կանոնաւոր կերպով իրարու յաջորդականօրէն շփոյցուած ցոյց կուտամ այդ պանաղան հայկական գծաձեւերու զարգացումը, կապակցութիւնը եւ խմբաւորումը, որոնց մասին հոս չեմ կրնար երկարել։ Հայա-կովկասի աւանդապահութեան շնորհիւ, եւ իր բաղդատարար ապահով նիւթական գոյութեամբ, մինչեւ մեր օրերը հասան քիւֆի գրաձեւի ազդեցութենէն յառաջացած եւ հայացած գծադրութեամբ կամ յատկանիշներով գորգեր։

Կարելի է որ ոմանք առարկեն թէ ի՞նչ փաստ ունինք կարծելու համար որ քիւֆի գրաձեւ գծադրութիւնները հայկական ծագում ունին։ Իբր պատասխան կ'ըսեմ որ, պարզ է թէ մահմետական մը չափաւ եղծէր, կապկէր իր սուրբ գրաձեւերը, այլ պիտի օրինակէր հաղատութեամբ եւ երկրաւորութեամբ, թող որ Ղուրանին մէկ տողը իր քիւֆի ձեւով աւելի գեղեցիկ, աւելի շահեկան եւ աւելի նպատակաւոր պիտի գտնէր։ Մինչ քրիստոնէայ մը առանց տատամելու, նոյն իսկ նպատակաւոր կերպով, պիտի ուզէր կեղծել, որովհետեւ Ղուրանը իրեն համար ատելի էր պայն պաշտող Ժողովուրդներու պէս, որ անոր անուամբ միշտ իր գլխուն ամէն տեսակ պատուհասներ կը բերէին, բայց ըլլալով խորապէս գեղարուեստաւէր, ազդուելով քիւֆի գրաձեւին գե-

դեցկութենէն, պիտի ներշնչուէր անկից եւ դժադրութիւն մը պիտի կազմէր որ իր ատած կրօնքին եւ գրքին հետ որեւէ յարաբերութիւն չունենար, եւ նոյն ատեն ունենար անոր ճաշակաւոր տրուեստը: Այդ քրիստոնեան, կազմաւորիչը եւ ստեղծագործողը քիւֆի գրածեւ-դժաճեւերուն, տրուած պայմաններուն տակ միայն Հայը կրնար ըլլալ: Կարելի է առարկել նաեւ որ անուս մահմետական հիւսողը իր խաթարած քիւֆի զուրանեան գրութիւններէն հետզհետէ ծնունդ տուաւ քիւֆի գժաճեւերուն, ասոր ալ պատասխանելով կ'ըսեմ թէ քիւֆի գրածեւ – գժաճեւերը՝ ճաշակաւոր համար՝ որքան հին այնքան համաչափ եւ այնքան ճաշակաւոր՝ միայն զարգացած գեղարուեստական հասկացողութեան ծնունդ կրնան ըլլալ, եւ զարգացած գեղարուեստական հասկացո-

Յրէտէրիք Թանգարանին մէջ 1929ին պարսկե-րէն հին ձեռագրաց կարգին տեսայ նաեւ հին պարսկերէն ձեռագիր մը մանրանկարով որուն մէջ գծուած գորգ մը որոշ կ'երեւար իր քիւֆի գրածեւ – գժաճեւ գօտիով, որով ցոյց կը տըրուի թէ Հայու մը չափ մահմետական մ'ալ կրնար օրինակել հայկական այդ զարդաձեւը: Մանրանկարին խիստ նման գորգ մը կայ Նիւ Եորքի Մեթրօփօլիթան Թանգարանին մէջ (նրկար թիւ 6), իսկ առեւտուրի մէջ ալ կարելի է հանդիպիլ երբեմն այդպիսի գորգերու, հիւսուած 40–50 տարի առաջ, ծանօթ իբր Ծիրովան եւ երբեմն իբր Գուպա:

Ուալթեր Ա. Հաուլէյ իր Oriental Rugs-ի մէջ հրատարակած է Նիւ Եորքի Թանգարանին այդ գորգը, նկար թիւ 41 (աստ թիւ 7), տակը նշանակելով Գուպա: Հաուլէյ Գուպա գորգերուն մասին կ'ըսէ «Տաղիսթանի դաւառին հա-

Պատկեր 6.— Հարաւային կովկասի գորգ, ԺԸ դարու վերջ. 8 ոտք 8 ինչիլ 3 ոտք 3 ինչիլ չափով:
(Եթէրօփոլիթէն միւզէում, Նիւ Եորք):

ղութեան. Հայ թէ մահմետական, հիւանդը՝ գրագէտ ալ կ'ըլլար, կամ եթէ չէր՝ որ շատ հազուադիւս է՝ կրնար շատ գիւրութեամբ գրագէտի օժանդակութիւնը վայելել: Ասկէ զատ մահմետական մը՝ կեղծելով քիւֆին՝ համաչափ, համաձեւ կրկնութեան մը պէտք չունէր վերածելու, ինչպէս որ կը գտնեմ: Անտա-րակոյս գժաճեւին ստեղծագործումէն կամ կազմաւորութենէն վերջ Հայուն հետ մահմետական հիւսողն ալ հաւատարմօրէն կամ տարբերակներով շարունակեցին գործածել այս շրջապատները եւ յատակները: Պերլին Քայդէր

րաւ–արեւելեան անկիւնէն ոչ շատ հեռու, Կովկասէն դուրս յորդող գետակներով դաշտին մէջ կը գտնուի փոքրիկ Գուպա քաղաքը, գետեղուած հին պարսկական բերդի մը տեղւոյն վրայ, որուն շուրջ ժամանակի ընթացքին կանգնեցաւ քաղաքը որ խանի մը բնակավայրը ըլլալու չափ կարեւոր եղաւ: 1813ի Կիւլիստանի դաշնագրէն երկար ժամանակ առաջ, պարսկական ազդեցութիւնը կը թիրապետէր այս շրջանին մէջ, եւ անհաւանական չէ որ հիմակ զոյութիւն ունեցող հնագոյն Գուպա գորգերէն ոմանք անոնց հիւսողներուն աշխատու-

թիւնն ըլլան: Բայց միւս կողմէն շատեր ալ ունին քանի մը օտար յատկանիշներ բանուածքի կամ գծագրութեան, եւ ցոյց կուտան խնամութիւն աշխատութեանց հետ Շամախի մարդոց, որոնք կը բնակին կից շրջանի մը մէջ ի Շիրվան»(1): Նախ քան աւելի բան մը ըսելս, միայն յիշեցնեմ որ Շիրվան եւ Տաղիսթան Հայոց հինն ծանօթ Ազուանքը կամ Ազուանից աշխարհն է(2): Հոգամաս մը որ շատ կանուխ ժամանակներ իսկ Հայոց քաղաքական, կրօնական, մշակութային ազդեցութեան տակ էր գրեթէ րացարձակապէս վկայ նաեւ Իպն Հաուզալ ժ. դարուն. շատ վերջն է որ պարսիկ ազդեցութիւնը մուտ գտաւ հոն, մասնաւորաբար ժե. դարէն վերջ, եւ հակառակ ատոր սակայն քիչ բան պարսիկ մշակոյթէն փոխ առնուած է այս շրջաններուն արուեստին մէջ որուն կորիզը մնացած է հայ մշակոյթը: Հաուզալի վկայութեան հանդէպ գիտել տալ կ'ուզեմ որ իբր Գուպար արուեստ նկատուած գորգերը եւ անոնց գծագրական տարրերակներ եւ բնօրինակներ, գոյութիւն ունէին Գուպայի գոյութենէն առաջ, նոյն իսկ ժ. դարէն: Յետոյ, ինչպէս ըսի, այս գորգերուն մէջ սպրդած պարսիկ ազդեցութիւնը ժ. դարէն վերջ միայն եղած կրնայ ըլլալ: Ներկայիս ամենէն շատ հայկական նկատուած գորգերը կուգային Շիրվանի, Շամախի, Քապրիսթանի, եւ քիչ մ'ալ Կէնճէի ու Քաղաքի շրջաններէն: Անոնք կը պահեն հին հայկական շատ մը յատկանիշներ, եւ արուեստին հետ արհեստին ալ հայկական նկարագիրը քիչ շատ անաղարտութեամբ պահած են: Տր. Մարթին ծանօթ գորգագէտը առանց վարանելու կը յայտարարէ «Գուպա գորգերը գարգացումն են կանխագոյն հայկական գոր-

գերու: Անոնք հիւսուած են ժե. եւ ժ. դարերուն»(1):

Գարձեալ Հաուզալ կարգ մը գօտիներու մասին խօսելով կ'ըսէ (իւր աշխատութեան Տախտակ 1 գօտի թիւ 16) «Կը ներկայացնեն գծաձեւեր որոնք կ'երեւան մեծ մասամբ հին Քաղաք եւ խնամի գորգերուն մէջ»(2): Յետոյ (իւր տախտակ J գօտի թիւ 19 եւ 20) «Շատ հետաքրքրական գօտիներ, որոնք յատկապէս կը գտնուին Տաղիսթանի եւ Շիրվանի շրջանի գորգերուն մէջ, կը ներկայացնեն քիւֆի գրաձեւեր: Մասնաւորաբար յատկանշանական է հին Տաղիսթաններու եւ Քապրիսթաններու գօտիի գծաձեւը, որ սակայն պէտք է Հայաստանէն

Պատկեր 7. — (Ա. Գծագրութիւն) Ուալթըր Հաուզալէն ներկայացուցած գօտիները. քիւֆի գրաձեւերով հայկական գօտիներու տարրերակներ:

Շիրվանի վրայով փոխանցուած ըլլայ, որովհետեւ կարելի է հետեւիլ անոր աստիճանական փոփոխութեան՝ Փոքր Ասիական գորգերու քիւֆի գրաձեւ գօտիներէն ժե. դարու: Թիւ 20ը կը ներկայացնէ փականիշ — շղթայ գծաձեւը որ հաւանաբար ծագեցաւ Փոքր Ասիոյ մէջ, եւ

(1) *Oriental Rugs*, 1927, New - York, Walter A. Hawley, էջ 202 - 203:

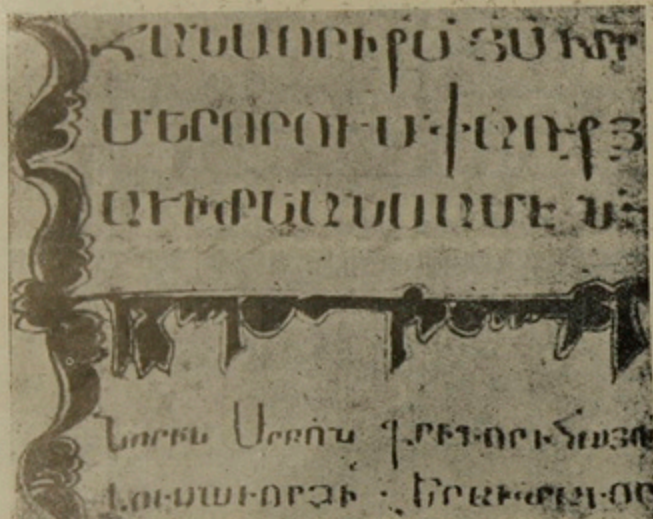
(2) Մովս. Խորենացի Աշխարհարար, էջ 387 եւ 412:

(1) Dr. F. R. Martin. — *A History of Oriental Rugs Before 1800*. — էջ 183:

(2) W. A. Hawley. — էջ 227: (Տես աստ տախտակ Բ. նկար 9):

որ երբեմն կը գտնուի Կովկասեան գորգերու մէջ» (1) : Ընդհանուր կերպով գրեթէ նոյն կարծիքէն եմ, սակայն ունիմ վերապահումներ որոնց մասին երկար խօսեցայ այս գրութեան մէջ. այս վերապահումները կ'ամփոփեմ հոս : Նախ, յարգոյ հեղինակը Փոքր Ասիա ըսելով հաւանաբար կը հասկնայ Արեւմտեան Փոքր Ասիան, այսինքն հին Կապադովկիան իր հարաւային գրացիներով, որ Միջին դարերուն ծանօթ էր իբր Բարամանիա կամ Թուրքմանիա՝ կեդրոն ունենալով Քոնիան : Հաւելէյ կ'ուզէ հաստատել որ քիւֆի գրածն զժազրութիւնը նախ

րութեան կը յանձնեմ նոր կէտ մըն ալ, ԺԳ. դարուն արդէն Հայ – Արար գեղարուեստական խառնուրդը զոյացած էր. Մկրտ. Եպիսկ. Աղանունի խօսելով Բեթղէհէմի Ս. Մննդեան եկեղեցւոյն վրայօք կ'ըսէ. «Սիւնադարդ դաւիթը երթալու համար կը մտնենք դաւթի փայտեայ աւազ գուռնէն, որ արարական ոճով եւ գեղարուեստական մեծ արժէքով ունի խաչադարդ եւ քանդակադարդ ու գեղակերտ երկու փեղկեր որոնց մին կը կրէ հայերէն արձանագրութիւն մը հետեւեալ բովանդակութեամբ. ԹՎ. ՈՀԶ (1227) կազմեցաւ դուռս Ս. Աստ-

Պատկեր 8. — «Յաճարի»-ի հնագիր օրինակի մը մէկ գլխազարդը (Թէոդիկի 1927 տարեցոյցին մէջ հրատարակուած) :

հոն գոյութիւն առաւ, ատիկա չեմ ընդունիր որովհետեւ ի Հայաստան հնագոյն փաստեր կան քիւֆի աղբեցութեան, ուր այդ գիրը՝ քիւֆին՝ ոչ թէ իբր գիր այլ իբր զարդ գործածուած է նոյն իսկ Հայ Գրիստոնեայ ԺԱ. դարու ձեռագրի մը մէջ, Յաճարապատումին : Յետոյ պէտք է մտնան որ գեղարուեստական արտադրիչ եւ գորգաչէն ուժերը հոն Հայ եւ Յոյն էին : Ասկէ դատ ծանրացայ ուրիշ փաստերու վրայ ալ, քանի մը էջ վերը : Բայց հոս ուշադ-

ուածածնի ձեռամբ Տէր Աբրահամի եւ Տէր Առաքելի ի քաղաւորութեան Հայոց Հեթմոյ որդւոյ Կոստանդէի, Քրիստոս Աստուած ողորմի աշխատւորաց : Իսկ միւս փեղկը կը կրէ հետեւեալ արարերէն արձանագրութիւնը, որուն թարգմանութիւնն է հետեւեալը : Կատարեցաւ դուռս օգնականութեամբ բարձրելոյն Աստուծոյ յաւուրս տէրութեան մեծափառ արքային մերոյ ի քուին Տանկաց 624» (1) :

(1) Անդ էջ 229 :

(1) «Անոն» ամսաթերթ, Երուսաղէմ 1930 էջ 319 : Դիտողութիւն մը սիրելի Սրբազանին

Հակառակ որ ինծի կը պակսի լուսանկար մը այդ նշանակալից պատմա-գեղարուեստական դրան, յենլով Սրբազանին տուած բացատրութեանց վրայ, առիկա կարկառուն վկայութիւն մը կը նկատեմ որ ցոյց կուտայ Հայ ու Արար մահմետական գեղարուեստական սերտ յարաբերութիւններ նոյն իսկ ԺԳ. դարու առաջին քառորդին Հայ-Քրիստոնեայ արուեստի շրջանակին մէջ իսկ, մեր եկեղեցիներուն սուրբ դռներուն վրայ: Առիկա լայնամիտ հասկացողութեան, եւ ամէն բանէ վեր գեղարուեստի տիրապետող զարգացման, ար-

անկէ օգտուած ալ են: Այս պայմանները նկատի առնելով հարկ չկար որ ինչպէս Հաուլէյ կ'ուզէ կարծել՝ Հայ գորգաշէնը կամ գծադրիչը սպասէր մինչեւ ԺԵ. դար երբ Փոքր Ասիական քիւֆի դրածեւ գորգերը մէջտեղ ելան, որպէս զի իրենք ալ օգտուէին քիւֆի արուեստէն, զանոնք գործածելու եւ ներկայացնելու համար իրենց ազդեցութեան տակ պտնուող շրջանակներուն:

Հաուլէյ իր աշխատութեան մէջ կը խօսի նաեւ Հօլպայնի նկարին գօտլոյն մասին (նկար թիւ 1): Այդ մասին արդէն խօսած եմ այ-

Պատկեր 9. — «Յաճախապատում»ի հնագիր օրինակի մը մէկ գլխազարդը (Թէոդիկի 1927ի տարեցոյցին մէջ հրատարակուած):

դիւնքն է: Արուեստ չէր պակսիր, Հայ արքունեաց ծանօթ եւ քաջալերուած ազգային արուեստ, սակայն Հայ թագաւորի մը կերտել տուած դրան վրայ օտար ներշնչմանց խորթ աչքով չեն նայած, ընդհակառակն նոյն իսկ

լուր(1): Հաուլէյ կարծած էր տեսնել քիւֆի ծագում այդ գօտլոյն գծածեւերուն մէջ, մինչ եւ արդէն պարզեցի զայդ: Հօլպայնի գօտլին մեծ նմանութիւն ունի, աւելի լաւ է ըսել՝ իսկ եւ իսկ նոյնն է Մէմլինկի նկարին (թիւ 1) գլխաւոր գծապարզերուն հետ, զայդ փաստող գծադրական տախտակ մըն ալ կցած եմ այս ուսումնասիրութեանս (նկար թիւ 11): Թէ Հօլ-

հետեւեալ տողերու մասին «Արարական ոնով եւ գեղարուեստական մեծ արժէքով»: Լաւ պիտի ըլլար գիտնալ թէ ո՞ւր է Արարականը Հայ ոնէն գատող սահմանը: Հայկական ոնը որ այնքան մեծ նմանութիւն մը ունի Արարականին, Արարականին գոյութենէն շատ առաջ արդէն կար:

(1) Տես իմ ուսումնասիրութեանց շարքը, սկսեալ «Անահիտ» Բ. շրջան Բ. տարի թիւ Գ. էջ 67, Գորգաշինութիւնը Հայոց մէջ. մասնաւորաբար յաջորդ թիւին մէջ:

պայնի եւ թէ Մէմֆիսի օրինակները հայկական հիւսկէնկարներու աւելի պարզ եւ ճարտարապետական ճիւղաւորման մէկ նմոյշն են, աւելի հին են քան քիւֆի ձեւերու ծագումը, եւ որեւէ կերպով խնամիական կապ չունին իրարու հետ, քիւֆին եկած է պատուաստուած է հիւսկէնկարին վրայ հուսկ յետոյ անկէ անձանայնի ըլլալու չափ իւրացուելու համար:

Հիւսկէնկարը կամ զարդը, զործածուած է

ճոխ եւ անոնցմէ աւելի հին: Այս զարդաձեւին հնագոյն նմոյշներն են ըստ իս հայկական դրեւուն խոշոր երկաթազիր, միջին մետրոպեան զիրի ձեւերը, ահնահաճոյ, Ժապաւինաձեւ, ուղղահայեաց, կարծես գլխատառ Ո երու եւ Ս երու անհատնում շարք մը, իրարու մէջ ագուցուած, կցուած, հիւսուած եւ երբեմն ալ Զ.Զ.Զ.Զ.Յ.Ճ.Ժ. երու առթիւ ինքնակապ, եւ այս գրերը Ե. զարուն արդէն ձեւաւորուած

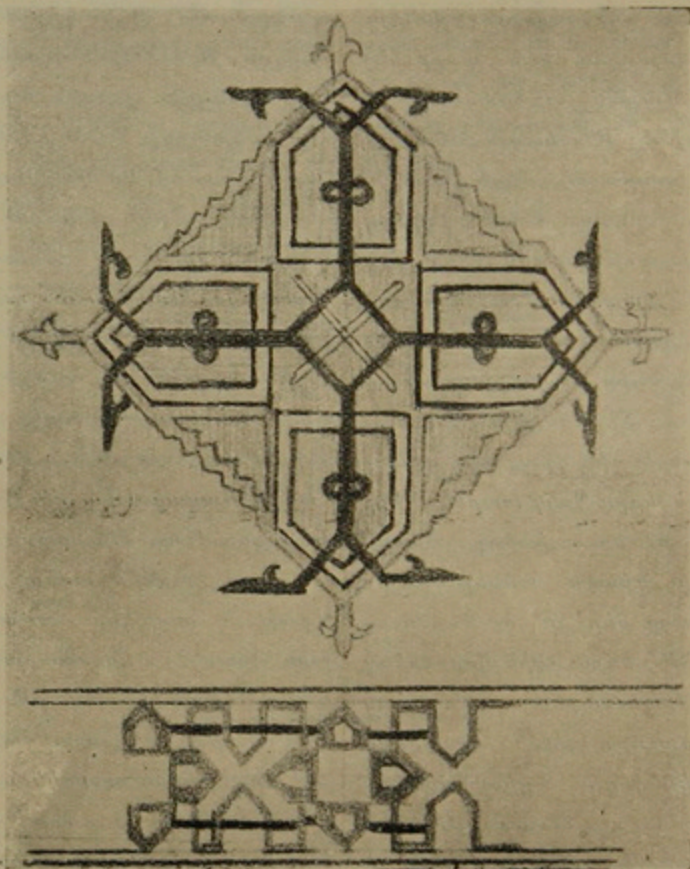

Պատկեր 10.— Գէորգ Կալգի կենդանագիրը,
Նկար Հանս Հոլպայնի:

նախարարական ազդեցութեամբ շինուած հնագոյն գորգերու մէջ, այդ մասին օրինակներ ալ ունիմ ձեռքս: Հիւսկէզարդը շատ անգամ նոյնացուելու սխալը զործուած է արարական ոճով զարդարուեստին հետ: Այս երկուքին անջատման գիծը (եթէ իրապէս գոյութիւն ունի) զժուար պիտի ըլլայ գտնել: Ժապաւինաձեւ, խրթին, մանուածապատ եւ սակայն հիւսկէնկարէն ճշգրիտ այս զարդերը ամենէն շատ իրր քանդակ կ'երեւան ի Հայս, թէեւ ոչ արարականներուն չափ առատ եւ սակայն անոնց չափ

զարդացած ի գործ դրուած էին: Անտարակոյս հիւսկէնկարի խնդիրը խորունկ ուսումնասիրութեան կը կարօտի, մանաւանդ մեղի համար որ այնքան խեղճ թէ՛ քանակով եւ թէ՛ որակով՝ լուսանկարներ ունինք մեր անթիւ հիւսկէնկար յիշատակարաններուն: Ուստի այս մասին աւելի բան մը կարելի չէ աւելցնել: Այս տեսակէտիս մասին ըլլալիք առարկութեանց դէմ հետեւեալ կէտերը ուղղորութեան կը յանձնեմ: Արարական շրջանէն ստաջ հիւսկէնագարդի արուեստը ոչ գոյութիւն ունեցած է

և ոչ ալ զարգացած է այդ հողամասերուն օգտասէր ցեղ մը եղած ենք, նոյն խակ միջատ, չուրջ եւ մէջ: Յետոյ մենք պատկերասէր ժողովուրդ մը (քնապաշտ ըսել կ'ուզեմ) չենք եղած, փոքր ինչ փափաքը որ կար Քրիստոնէութեան ի Հայս սկզբնական շրջանին եւ գուցէ անկէ ալ առաջ, եղած է Հելլէն - Բիւզանտարակոյս եւ որ այդ արուեստը ունէր բարձր

Պատկեր 11.— (Բ. գծագրութիւն) վերելք՝
Հոլպայնի նկարին շրջագծտին: Վարը՝ Հանս
Մեմլինկի նկարին գորգին կեդրոնը: Երկուքն
ալ՝ ժե. դարու հայկական գորգերով
նկարներէն:

դական ազդեցութեան արդիւնք, եւ ժամանակէ ժամանակ կապտուեցաւ իր ազատութենէն՝ երբեմն պատկերամարտութեան եւ անոր ի Հայս ներկայացուցիչներու բուն վարմունքներուն եւ պատկերատեսց մահմետականութեան եւ իր խալիֆաներուն պատկերաջինջ գործունէութեան(1), հետեւանքով: Ասկէ զատ ժուժկալ,

կարողութեամբ ներկայացուցիչներ մեր հին մշակոյթին մէջ, օրինակ՝ Երուսաղէմի Հայ խճանկարները:

Անտարակոյս Ե. դարէն վերջ մեր ուսման ծարաւի ոսկեդարեան Հայրերը դացին Բիւզան-

եւ զպատկեր երարձ յերկրէ (Հայաստանի), Թ. դարուն: (Վարդան վարդ. Ս. Ղազար, 1862, էջ 74):

(1) «Իսկ գլուխ փոխէ Իգիտ... որ զիսչ

դիտն, Պարսկաստան, Եգիպտոս, բմբուկեցին պատկերին ունեցած կարեւոր դերը կրթութեան, արուեստի, և նոյն իսկ կրօնքի զարգացման մէջ, և արտայայտուեցան այդ նիւթին շուրջ, և ցաւալի է ըսել՝ շատ քիչ բան ծանօթ է այդ ամենէն: Եթէ չըլլար պատկերամարտից ևսանդը, դուցէ մեր մատենագիրները և պատմագիրները բնաւ չհետաքրքրուէին այդ կէտերով և չտային նոյն իսկ այն փոքր ինչ ծանօթութիւնը, զոր այնքան չարչարանքով իրենցմէ կը քաղենք այժմ: Թանկագին վկայութիւններ, թէ և շատ տարած, մեզի ձգած է Վրթանէս Քերթոյ իր Յաղագս Պատկերամարտից արժէքաւոր աշխատութեան մէջ: Հոն որոշ կերպով կ'ըսուի թէ պատկերամարտութիւնը գոյութիւն ունէր ի Հայս, նաեւ արձագանք կ'ըլլայ պատկերամարտից ամբաստանութեանց, որոնք ջրելով: Տեղեկութիւն կուտայ պատկերաց ի Հայս անցեալին վրայ «Եւ գրեալ էր թէ զպատկերս յեկեղեցիս Պապ տարաւ: Այդ ամենեցուն յայտնի է թէ սուտ խօսիք: Քանզի ի Հայք պատկերս ոք չգիտէր առնել մինչեւ ցայժմ, բայց ի Հոռոմոց բերէին, և մեր ուսմունք անտի էին, և եթէ նոքա չէին կորուսեալ (քաղկեդոնութեան հետեւանքով): և քան զՊապ յառաջ այլ թաղաւորք էին, և պատկերս և նկարս առնէին յեկեղեցիս Քրիստոսի, և դարձեալ զինի Պապայ և այլ թաղաւորք եղեն ի Հայս, և հայրապետք, որդէս երանելի սուրբն Սահակ և Մեսրոպ և Եղիշիկ և Արծան և Կորիւն և բնկերք նոցան, որ և ի ձեռն իսկ նոցա Հայոց զպրութիւն շնորհեցաւ ի Տեառնէ Աստուծոյ, և ոչ ոք ի նոցանէ վասն պատկերաց և նկարոցայ եկեղեցւոյ բանս ինչ ոք արար»: Շահեկան է այս նիւթը և սակայն չեմ ուզեր անոր վրայ այժմ ծանրանալ, ապագային յուսամ թէ հաւաքած նիւթերս ճշտացնելով անջատարար անդրադառնամ այս նիւթին. միայն թէ հոս կ'աւելցնեմ թէ, գոնէ մինչեւ Վրթանէս Քերթոյի օրերուն, «Ի Հայս պատկերս ոք չգիտէր առնել մինչեւ ցայժմ, բայց ի Հոռոմոց բերէին», անտարակոյս խնդիրը

կրօնական պատկերներու կարելի է վերագրել, որ ըստ վկայութեան՝ Հայոց մօտ չէին գրծուիր, այլ Հոռոմոց (Բիւզանդացւոց) երկրէն կը բերուէին: Այս վիճակը շարունակուեցաւ հաւանաբար մինչեւ Հայոց բաժանումը միւս եկեղեցիներէն: Այդ բաժանմամբ Հայք ստիպուած էին իրենց սուրբ նկարները իրենք իսկ պատրաստել, թէ և կը վկայուի թէ Ը. դարուն սկիզբը, Ահոտ Կիւրապադատ «չինեաց զԴարօնից եկեղեցին յանուն Փրկչական պատկերին, զոր երբ որդի նորա յարեմտից» (1): «Յարեմտից» բառով ևս դարձեալ Բիւզանդիոնը կը հասկնամ, ուրիշ բերուած էր անշուշտ Բիւզանդական արուեստով գծուած Փրկչին իւզաներկ պատկերը: Սակայն Ժ. դարուն արդէն ինքնադիտակցութիւնը և քիչ մ'ալ Հայոց կրօնական մոլեռանդութիւնը, ուժգնօրէն ընդվզեցաւ օտար արուեստով պատկերներու ի Հայս մըտնելուն և սղաշտուելուն դէմ: Կաթողիկոս Վահան ի Բաղայ (Վահան Գ. Սիւնեաց, որ կաթողիկոս մնաց մէկ տարի, 968-969) ամ մի, որ և ապա կարծիս առեալ, եթէ դաշնագիր է Վրաց, և պատկերս ետ ածել, վասն որոյ փոխին դնա» (2): Հրատարակիչը կ'աւելցնեն թէ «Ոչ առ պատկերսն բերին հակառակութիւնդ, այլ առ ի Վրաց անտի բերումն» (3): Նկատելով որ Վրական պատկերներու արուեստը Բիւզանդական էր իր ամբողջութեան մէջ, անտարակոյս Հայք նեղսրտեցան այդ պատճառով, և հաղիւ թէ տարի մը դահակալութեան թոյլ տուին Վահան Գ. Սիւնեաց կաթողիկոսին: Այդ շարժման դիտարկները անշուշտ հայ ազգային պատկերագծութեան վրայ կրթնելով էր որ կ'ընէին իրենց գործունէութիւնը, և հայ նը-

(1) Վարդան վրդ. 1862 էջ 71: Հրատարակիչէն - «Դարօնից բերդ ըստ ուխանց ի Բասէն, հաւանագոյն է լինել Կոզովիտ, այժմ Պայէ-զիտ»:

(2) Անդ. էջ 89:

(3) Անդ.:

կարչական արուեստ մը գոյութիւն ունէր այդ ատեն, որ բիւզանդականէն անկախ ալ եթէ չէր, գոնէ մեծ չափերով ազգայնացած պէտք էր որ ըլլար: Յաւալի է որ մնացեալը մութ է մեզի, եւ ոչ ալ մէկ հատիկ հայ նկարչի առնուն հասած է մեզի այդ օրերէն, իսկ ձեւի, հասկացողութեան մասին ծանրանալ ու որոշ ծանօթութիւն մը տալ՝ ներկայիս աւելի քան անկարելի է:

Պատկերարուեստը չինկաւ արարական ազդեցութեան տակ, քրիստոնէական նիւթը եւ կրօնական կազմութիւնը մէկ կողմէն, եւ հետզհետէ աճող ընդհանուր մահմետական պատկերատեսութիւնը (թացառապէս անգոյ՝ Պարսկաստանի եւ մահմետական Հնդկաստանի

մէջ) առիթ չստեղծեցին Արարացւոց հետ յարաբերութեանց, որ այնքան սերտ կերպով կ'երեւան հայկական աշխարհիկ արհեստ — արուեստներու դժաձեւերուն մէջ, ինչպէս պղնձագործութեան, արծաթագործութեան, ոսկերչութեան, ճարտարապետութեան, քանդակագործութեան, հիւսուածեղէններու, գորգաշինութեան, եւ տարտամ կերպով մանրանկարչութեան մէջ: Ամենքն ալ ուրոյն ուսումնասիրուելիք ընդարձակ եւ բազմաշխատ կարեւոր նիւթեր:

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

Ուիչիթա, 1934